

بازآفرینی ساختار مجموعه صاحب‌آباد تبریز بر پایه مستندات تاریخی

علمی پژوهشی

عیسی حجت*

آزینا بلالی اسکویی**

شنا یزدانی***

تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۹/۲۱ تاریخ پذیرش: ۱۳۹۶/۰۶/۱۸

چکیده

شهر تاریخی تبریز به‌عنوان پایتخت سیاسی حکومت‌هایی چون ایلخانیان، ترکمانان قویونلو و صفویان، میراث‌دار گنجینه‌های ارزشمند معماری و شهرسازی در طول ایام بوده که از پس گذر سالیان دور و رخداد‌های تاریخی، جز رد پای کم‌رنگی از این آثار بر جای نمانده است. میدان و مجموعه صاحب‌آباد تبریز نیز به‌عنوان آغازگری بر فضاهای باز شهری ایران، از جمله آثار باشکوه روزگاران گذشته می‌باشد که سنگ بنای آن به دوره ایلخانان مغول بازگشته و در حال حاضر جز نامی تغییر یافته (صاحب‌الامر) و چند بنای رو به تخریب کامل، اثری از آن قابل مشاهده نیست؛ از این رو تلاش برای شناخت پیشینه تاریخی این مجموعه و نیز باززنده‌سازی شکوه گذشته آن، گامی ضروری در راستای افزایش پیوستگی تاریخی و نیز حفظ هویت این مجموعه است. بر همین اساس، پژوهش حاضر در راستای پاسخ به این پرسش که «ساختار کالبدی و عملکردی مجموعه صاحب‌آباد از آغاز پیدایش، در دوره حکومتی ایلخانیان تا دوره حکومتی صفویان به چه ترتیب بوده است»، با استناد بر متون و منابع تاریخی شامل اسناد نوشتاری و تصویری، دگرگونی‌ها و تحولات این مجموعه را گام‌به‌گام مطالعه و تحلیل کرده است. روش تحقیق این پژوهش بر اساس تحلیل محتوا، با راهبرد تفسیری تاریخی بوده و نتایج حاصل از مطالعات، تحلیل‌ها و تطبیق تواریخ، ضمن احترام بر پژوهش‌های پیشین، حاکی از یک طراحی مرحله به مرحله (نه از پیش اندیشیده) برای کلیت مجموعه و متأثر از رویدادهای سیاسی حکومتی (انتخاب تبریز به‌عنوان پایتخت) در آغاز پیدایش و نیز حوادث طبیعی و جنگ‌های تاریخی در ادامه می‌باشد. اوج تکامل کالبدی و عملکردی مجموعه صاحب‌آباد و نیز عظمت عرصه میدان در روند تاریخ، در دوران حکومت شاه‌طهماسب صفوی (۹۳۰-۹۸۴ق) بوده و پس از این دوران مجموعه صاحب‌آباد گام در راه افول خود گذارده است.

کلیدواژه‌ها:

تبریز، مجموعه صاحب‌آباد، مستندات تاریخی، ساختار، کالبد، عملکرد.

* استاد، دانشکده معماری پردیس هنرهای زیبا، دانشگاه تهران

** دانشیار، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز، نویسنده مسئول، a.oskoyi@tabriziau.ac.ir

*** دانشجوی دکتری معماری، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه شهید بهشتی

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۱۷ - بهار و تابستان ۹۹

پرسش‌های پژوهش

۱. ساختار کالبدی مجموعه صاحب‌آباد بر اساس مستندات و متون تاریخی به چه ترتیب بوده است؟
۲. مجموعه صاحب‌آباد تأمین‌کننده کدام عملکردها (نقش کلی میدان و مجموعه) و کاربری‌ها بوده است؟
۳. تحولات ساختار کالبدی و عملکردی مجموعه صاحب‌آباد در دوره‌های مختلف تاریخی به چه ترتیب بوده است؟

مقدمه

فضاهای معماری و شهری پدیده‌های کالبدی هستند که بسیاری از خصوصیات فرهنگی، اجتماعی و تمدنی یک جامعه را بازتاب می‌دهند. شهر بزرگ تبریز نیز یکی از مرکز مهم تحولات اجتماعی و سیاسی کشور در طول قرن‌های گذشته به شمار آمده و به علت پیشینه غنی تاریخی خود، دارای بافت شهری و معماری ارزشمندی است؛ اما امروزه این بافت‌های تاریخی ارزشمند در گذاری سریع و کورکورانه از سنت‌های شرقی به مدرنیته تقلیدی غربی و در پی آن، ساخت‌وسازهای جدید بدون وجود یک الگوی شیوه‌مند برای طراحی، به مرور زمان موجب تغییر ماهیت و دگرگونی هویت شده است که مشکلات یادشده به‌طور خاص و در وهله اول با تکیه بر ابعاد کالبدی (هندسه ساختاری) و مرتبط با ریخت‌شناسی، مشهودتر می‌باشد. یکی از مهم‌ترین فضاهای معماری و شهری تبریز در گذشته، مجموعه صاحب‌آباد (مجموعه صاحب‌الامر کنونی) بوده که به عقیده صاحب‌نظران، این مجموعه آغاز دوباره‌ای بر حضور فضاهای باز شهری پس از حدود سه سده عدم حضور این فضاها در سیستم شهرسازی شهرهای ایران است.^۱ از طرفی، فراموش نکنیم شناخت دقیق‌تر تمدنمان و آنچه از گذشته به ارث رسیده است، باعث پاسداری بهتر از آنان شده که اگر این شناخت همراه با تلاش‌هایی در راستای عینی کردن و مستندسازی ردپاهای به‌جامانده از گذشته و کالبد معمارانه بخشیدن به این میراث باشد، می‌تواند در راستای جلوگیری از آسیب‌ها و مداخلات نادرست عمل نماید. بر اساس آنچه در رابطه با ضرورت حفظ تمدن و آثار تاریخی به‌جامانده گذشت و به دلیل اهمیت کالبدی و کارکردی مجموعه صاحب‌آباد، به‌عنوان یک زمینه پالیمستی^۲ در طی ادوار مختلف، اهداف این پژوهش در راستای پاسخ به سؤالات پژوهش، به ترتیب زیر تدوین خواهد شد:

هدف اصلی پژوهش: در این پژوهش بر آن خواهیم بود تا از خلال متون و اسناد تاریخی، هندسه کالبدی حدودی مجموعه و میدان صاحب‌آباد را در هر دوره تاریخی، گمانه‌زنی کرده و طرح‌واره‌ای از آن را در دوره‌های شکل‌گیری و اوج شکوهش ارائه کنیم.

هدف فرعی پژوهش: در راستای رسیدن به هدف اصلی و بازآفرینی ساختار کالبدی مجموعه صاحب‌آباد، هندسه عملکردی، کاربری‌های موجود در این مجموعه و نیز نقش و کارکرد میدان در روند تغییر و تحولات هر دوره قابل مشاهده خواهد بود.

۱. پیشینه پژوهش

پیشینه پژوهش حاضر را می‌توان دربرگیرنده چند دسته از مطالعات تاریخی دانست؛ شامل پژوهش‌هایی که روند توسعه شهری و تحولات ساختار شهر تبریز در ادوار تاریخی مختلف را مورد مطالعه قرار داده و یا پژوهش‌هایی که به‌طور خاص بر اینیه مشخص و مجموعه‌های شهری تبریز همانند مجموعه صاحب‌آباد متمرکز شده‌اند. همچنین منابعی که منحصر خود اسناد تاریخی شامل متون و نگاره‌ها را مورد تحلیل قرار داده و به مطالعه تطبیقی اطلاعات آن‌ها با وضع کالبدی موجود پرداخته‌اند، بسیار راهگشا هستند.

از جمله پژوهش‌های صورت‌گرفته در خصوص روند توسعه و تحولات ساختار شهر تبریز مربوط به منصوری و محمدزاده (۱۳۹۶) است که مهم‌ترین علت متمایز شدن شهرها از یکدیگر را سازمان فضایی متفاوت ناشی از اختلاف نظم سیستمی در آن‌ها دانسته و با استناد به این نظریه (نظریه سیستمی)، به بررسی تحولات سازمان فضایی شهر

تبریز از اوایل اسلام تا دوره قاجار پرداخته‌اند و در همین راستا نقشه‌های شماتیکی را از موقعیت قرارگیری مهم‌ترین فضاهای معماری و شهری تبریز ارائه کرده‌اند که شامل مجموعه صاحب‌آباد و ابنیه مرتبط می‌باشند، لکن مکان‌گزینی این ابنیه با یافته‌ها و طرح‌واره‌های پژوهش حاضر اختلافاتی دارد. بلیان اصل (۱۳۹۴) نیز با هدف بررسی و تحلیل ساختار فضایی تبریز در دوره صفویه در تلاش بوده است تا نمایش تصویری دقیق از ساختار مکانی شهر ارائه دهد که جابه‌جایی دولتخانه از قسمت شمالی رودخانه به بخش جنوبی، کوچک شدن ابعاد شهر به دنبال حوادث طبیعی، کاهش رونق مجموعه صاحب‌آباد در اواخر دوره صفوی و افزایش اهمیت سایر میادین همچون میدان عتیق از جمله مهم‌ترین تغییرات این دوران بوده است. نژادابراهیمی (۱۳۹۳) با هدف یافتن کیفیت شهر تبریز تا قبل از دوره قاجاریه، به مطالعه ساختار، محدوده و عناصر شهری پرداخته است که نتایج این پژوهش حاکی از اهمیت باغ صاحب‌آباد در کنار شهرک ارغونیه و شنب‌غازان در گسترش شهر در سمت شمال و غرب می‌باشد. محمدمرادی و جعفرپورناصر (۱۳۹۲) با بررسی ساختار شهر تبریز پیش از ایلخانان و قرار دادن لایه دوره ایلخانی بر روی آن، به ارائه طرح‌های شماتیک از محدوده باروهای شهر پرداخته و موقعیت میادین مهم و جهت توسعه شهر را نشان داده‌اند. فروتن (۱۳۸۸) در راستای شناسایی تحولات فضاهای شهری تبریز از دوره ایلخانی تا دوره صفوی و نیز زمینه‌های اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و فرهنگی این تحولات، نحوه شکل‌گیری و تکامل فضاهای شهری را بررسی کرده و از مجموعه صاحب‌آباد تحت عنوان میدان حکومتی یا میدان مشق در دوره تیموری، در کنار میادین دیگر یاد کرده است.

در رابطه با مطالعات متمرکز صورت گرفته درباره مجموعه‌ها یا ابنیه شهری، پویا و دیگران (Pouya and et al. 2015) با بررسی نقشه‌های تاریخی شهر تبریز، به شناسایی باغ‌های تاریخی این شهر شامل باغ صاحب‌آباد، باغ شمال، باغ صفا، باغ امیرکبیر، باغ صاحب دیوان و نیز عناصر مصنوع و طبیعی موجود در این باغ‌ها پرداخته‌اند. بلیان اصل و دوستار (۱۳۹۴) با بهره‌گیری از کتاب‌هایی چون *روضات الجنان*، *روضه الاطهار*، *اولاد الاطهار* و *منظر الاولیا* به بررسی تأثیر مزارات در توسعه ساختار شهری تبریز از قرون ۷ تا ۱۰ قمری پرداخته و به تأثیر شکل‌گیری آرامگاه‌ها و حظیره‌هایی همچون مجموعه سید حمزه در گسترش شهر تبریز و نیز گورستان‌های معروفی نظیر سرخاب یاد کرده‌اند. حق‌پرست و نژادابراهیمی (۱۳۹۳) به بازسازی تصویری مجموعه عمارت مظفریه تبریز (مسجد کیود) پرداخته‌اند که با روشی مشابه پژوهش حاضر و با استناد به منابع تاریخی، به شناسایی عناصر معماری مجموعه مظفریه پرداخته‌اند. بانی مسعود (۱۳۹۰) مهم‌ترین باغ‌های تبریز را برشمرده و عناصر طبیعی و کالبدی و چگونگی ترکیب آن‌ها با یکدیگر را ذکر می‌کند که باغ صاحب‌آباد، شمال، شاه‌گلی، امیرکبیر و فتح‌آباد برخی از این باغ‌ها هستند. نژادابراهیمی (۱۳۸۷) تأثیرپذیری میدان نقش جهان اصفهان از میدان صاحب‌آباد تبریز را بررسی کرده است؛ که بر اساس نتایج پژوهش، شاه‌عباس با الهام از قزوین و تبریز اقدام به احداث میدانی عظیم در اصفهان کرده بود. مطالعه و بررسی آثار نیمه‌مخروبه به‌جامانده از بناها در وضع موجود مجموعه صاحب‌آباد و تطبیق آن‌ها با متون تاریخی، در پژوهش عمرانی و امینیان (۱۳۸۶)، به گمانه‌زنی‌های مفیدی انجامیده که در نهایت تعریفی از مفهوم میدان در مجموعه صاحب‌آباد ارائه شده است. حناچی و نژادابراهیمی (۱۳۸۵) نیز با اصل قرار دادن منابعی نظیر مینیاتور مطراقچی و تصویر شاردن به بازخوانی میدان صاحب‌آباد در دو دوره تاریخی پرداخته که در نهایت این پژوهش دو طرح شماتیک مربوط به عناصر میدان در دوره ترکمانان قویونلو و صفویه حاصل شده است. بانی مسعود (۱۳۸۴) مجموعه باغ و میدان صاحب‌آباد را به‌عنوان اولین نمونه توسعه شهری در ایران به‌صورت غیر ارگانیک و حاصل یک طراحی از پیش اندیشیده‌شده در یک دوره مشخص با توجه به شرایط اجتماعی سیاسی دانسته است. یزدانی (۱۳۹۶) در روند پایان‌نامه کارشناسی ارشد معماری اسلامی، با هدف طراحی مجموعه گردشگری فرهنگی با رویکرد زمینه‌گرایی، در بافت تاریخی محدوده صاحب‌آباد تبریز به مطالعات تاریخی، کالبدی، اجتماعی فرهنگی و زیست‌محیطی (وضع موجود) مجموعه و میدان صاحب‌آباد پرداخته و بر اساس نتایج حاصل به تدوین مبانی طراحی در محدوده این مجموعه با هدف کمک به باززنده‌سازی آن پرداخته است. همچنین حجت اسکوئی، و یزدانی (۱۳۹۸) در پژوهشی دیگر، با مطالعه تاریخچه شکل‌گیری و تحولات مرحله به مرحله مجموعه صاحب‌آباد تبریز و نقش جهان اصفهان در روند تاریخ و تطبیق طرح‌واره‌های ترسیمی از هر دو مجموعه به شناسایی تشابهات و تفاوت‌های ساختار کالبدی و کارکردی این دو مجموعه در چهار بازه زمانی پرداخته‌اند که بیشترین اشتراکات در پیشینه

و قبل از احداث دو مجموعه و بیشترین افتراقات در وضع موجود آن‌ها شناسایی شده است. در سیر تحول تاریخی نیز، دو مجموعه در بُعد کارکردی از شباهت‌های بسیاری نسبت به بُعد ساختاری و شکلی را دارا بوده‌اند. همچنین بزرگ‌ترین تفاوت کالبدی دو مجموعه عدم محصوریت میدان صاحب‌آباد نسبت به نقش جهان بوده که منجر به دگرگونی‌ها و افول مجموعه مذکور تا به عصر حاضر شده است. پذیرش قطعی این فرضیه نیز که مجموعه نقش جهان اصفهان، در هر دو بُعد کالبدی و کارکردی نمونه مشابه و عیناً به‌جامانده از مجموعه صاحب‌آباد تبریز است، از نظر نگارندگان صحیح به نظر نمی‌رسد. مطالعه مراحل تکامل میدان در شهرنشینی ایران از سلسله سلجوقی تا صفویه و نیز مطالعه اثرات اجتماعی حکومت‌های آق‌قویونلو و صفویه در شهرنشینی، در پژوهشی اخیر توسط نژادابراهیمی (۲۰۱۶)، منجر به بررسی تطبیقی میدان عتیق اصفهان، شاه قزوین، نقش جهان اصفهان و صاحب‌آباد تبریز شده که از تأثیرات هندسه میدان صاحب‌آباد تبریز بر نقش جهان اصفهان سخن به میان آورده است.

در رابطه با مطالعات صورت‌گرفته درباره اسناد تاریخی به‌جای‌مانده، ستارزاده و بلیلان اصل (Sattarzadeh and Balilan Asl 2013)، با تمرکز بر مینیاتور مطراچی از شهر تبریز و تطبیق آن با یافته‌های حاصل از سفرنامه سیاحان در دوره ایلخانی، صفوی و قاجار به شناسایی عناصر گمشده شهر تبریز در قرن ۱۶ میلادی پرداخته‌اند. «کوسه‌بای» (Kosebay 1998)، در روند پایان‌نامه کارشناسی ارشد، در تلاش بوده است با بینش جدید به تحلیل تفسیری مینیاتورهای کتاب *بیان منازل مطراچی* پرداخته و ترجمه‌ای از متون یا یادداشت‌های میدانی به تصویر ارائه داده و قراردادهای بصری مینیاتور مطراچی را واکاوی نماید؛ که نتایج این تحقیق و رمزگشایی کدهای بصری مینیاتورها بسیار راهگشا بوده است.

همچنین اقداماتی نظیر تهیه پلان مصوب بازسازی میدان صاحب‌آباد و مجموعه حسن پادشاه توسط باقر آیت‌الله‌زاده شیرازی و نیز پژوهش‌ها و مطالعاتی در راستای شناخت این مجموعه با هدف گام برداشتن در مسیر مرمت، احیا و بازنده‌سازی آن راهگشا بوده‌اند.

با توجه به پژوهش‌های متعدد و مرتبط صورت‌گرفته و نیز با توجه به قدمت و پیشینه مجموعه صاحب‌آباد و ماندگاری و دوام (بخش‌هایی از) آن در ادوار مختلف تا دوره معاصر، همچنان نیاز به مطالعاتی از این جنس به چشم می‌خورد تا این مجموعه را نه فقط در دوره‌هایی خاص که منابع و مستندات تاریخی بیشتر در دسترس می‌باشند، که در توالی ادوار و به تفکیک سلسله‌ها از آغاز شکل‌گیری تا دوره اوج، با نگرشی تفسیری و تطبیقی مطالعه و بازآفرینی کنند. بر همین اساس، پژوهش پیش رو با تمرکز بر توالی سلسله‌ها در تلاش خواهد بود به شناسایی عناصر معماری در هر دوره و موقعیت مکانی حدودی و نسبی آن‌ها در نقشه وضع موجود پرداخته و نیز تحولات و دگرگونی هر عنصر و کلیت مجموعه صاحب‌آباد از آغاز شکل‌گیری تا پایان دوره صفوی را بررسی کند.

۲. روش پژوهش

همان گونه که اشاره شد، پژوهش حاضر به مطالعه مجموعه صاحب‌آباد تبریز در گذر تاریخ می‌پردازد و روش تحقیق در این پژوهش از نوع تحلیل محتواست؛ به این صورت که ابتدا اطلاعات کتابخانه‌ای مورد نیاز در رابطه با مجموعه صاحب‌آباد با استناد بر متون تاریخی و اسناد تصویری مطابق با جدول ۱، در دوره‌هایی از تاریخ حکومت‌ها که تحولات کالبدی یا کارکردی در مجموعه صاحب‌آباد رخ داده (و قابل پیگیری از اسناد تاریخی است)، گردآوری شده و سپس در راستای راهبرد تفسیری تاریخی به تحلیل نگاشته‌ها، تطبیق اسناد نوشتاری و تصویری با یکدیگر و دقت نظر در تاریخ حکومت‌ها، سفر سیاحان، جنگ‌ها و حمله‌ها و نیز حوادث طبیعی چون زلزله پرداخته شده و سعی بر این بوده که در راستای پاسخ به سؤال اول و دوم پژوهش، به بازآفرینی هندسه و ساختار کالبدی مجموعه صاحب‌آباد و نحوه کنار هم قرارگیری اجزا و عناصر عملکردی آن در قالب طرح‌واره‌ها پرداخته و با هدف پاسخ‌گویی به سؤال سوم پژوهش نیز تاریخچه کامل و دقیقی از نحوه شکل‌گیری، تحولات مرحله به مرحله، دگرگونی مجموعه صاحب‌آباد و عملکردها و کاربری‌های آن در هر دوره تاریخی حاصل شود.

منابع تاریخی در دسترس که در پیشبرد هدف این پژوهش مورد تحلیل قرار گرفته‌اند، عبارت‌اند از: ۱. منابع دست‌اول نوشتاری شامل کتب عمومی تاریخ و جغرافیا (تاریخ‌نامه‌ها و دانشنامه‌های جغرافیایی اغلب به زبان فارسی) همانند/حسن التواریخ^۲ و نزهة القلوب^۳، که در رابطه با تاریخ آذربایجان و تبریز اطلاعات مفیدی از آن‌ها قابل استنباط می‌باشد. ۲. کتب تاریخی متمرکز بر تواریخ سلسله‌ها و امرا (اغلب متوجه حکومت‌هایی که بر کل ایران، شامل نواحی آذربایجان حکومت داشته‌اند، نه حکومت‌های محلی و متمرکزی که در سایر نقاط جغرافیای پهناور ایران مدت کوتاهی قدرت را در دست گرفته‌اند) همانند تاریخ عالم‌آرای امینی که در شرح تاریخ حکمرانی سلاطین آق‌قویونلو تدوین شده است. ۳. سفرنامه‌های سیاحانی که در دوره‌های مختلف به ایران و تبریز سفر کرده‌اند شامل سفرنامه‌های ونیزیان در ایران، سفرنامه‌های شاردن، سیاحت‌نامه‌های اولیا چلبی و سفرنامه‌های تاورنیه. ۴. منابع تاریخی با موضوعات متفرقه که به توصیف مزارات و مقابر نامداران تبریز پرداخته‌اند، از جمله روضات الجنان و جنات الجنان، روضة الاطهار و منظر الاولیا. ۵. اسناد تصویری شامل مینیاتورها و نقاشی‌هایی همانند مینیاتور مطراقچی (۹۴۰-۹۴۲ق) و نقاشی شاردن از تبریز در سال ۱۰۸۳ق. اسناد مذکور به تفکیک هر دوره تاریخی در جدول ۱ در دسترس هستند.

جدول ۱: اسناد تاریخی مورد استفاده به تفکیک هر دوره تاریخی حکومتی

دوره‌های حکومتی تبریز	نویسنده	تاریخ نگارش سند	تاریخ/دوره متن سند ^ه	نام سند	نوع سند
پیش از ایلخانیان	حمدالله مستوفی	۷۴۰ق	جغرافیا و تاریخ ایران‌کلی	نزهة القلوب	دانشنامه
ایلخانیان	حافظ حسین کربلایی ابن تبریزی	۹۷۵ق تاریخ اتمام کتاب	مقارن با شیخ محمد جوینی در دوران حکومت آباقخان	روضات الجنان و جنات الجنان	متفرقه/ مزارات عارفان و شاعران
	حافظ حسین کربلایی ابن تبریزی	۹۷۵ق تاریخ اتمام کتاب	مقارن با شیخ محمد جوینی در دوران حکومت آباقخان	روضات الجنان و جنات الجنان	متفرقه/ مزارات عارفان و شاعران
	ملا محمدامین حشری تبریزی	۱۰۱۱ق	-	روضه الاطهار	متفرقه/ مزارات عارفان و شاعران
	ملا محمدامین حشری تبریزی	۱۰۱۱ق	-	روضه الاطهار	متفرقه/ مزارات عارفان و شاعران
سلطان محمد خدابنده	نادر میرزا	۱۳۲۳ق	-	تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز	تاریخ‌نامه
چهارشاه	حافظ حسین کربلایی ابن تبریزی	۹۷۵ق تاریخ اتمام کتاب	مقارن با شیخ محمد جوینی در دوران حکومت آباقخان	روضات الجنان و جنات الجنان	متفرقه/ مزارات عارفان و شاعران

فرانسیسکو رومانو	۹۲۵-۹۱۶ ق	وقایع حکومت ترکمانان آق قویونلو و قراقویونلو و صفویان، شاهطهماسب صفوی	سفرنامه سفرنامه ونیزیان در ایران
حافظ حسین کربلایی ابن تبریزی	۹۷۵ ق تاریخ اتمام کتاب	مقارن یا شیخ محمد جوینی در دوران حکومت آباخان	متفرقه / مزارات عارفان و شاعران
اوزون حسن ۸۷۰-۸۸۲ ق	قرن ۱۰ هجری	وقایع حکومت ترکمانان آق قویونلو و صفویان، به خصوص رویدادهای حکومت سلطان یعقوب	تاریخنامه
فضل الله بن روزبهان خنجی اصفهانی	۱۰۴۹-۱۰۵۰ ق	سیاحتنامه اولیا چلبی	سفرنامه
ژان شاردن	۱۰۸۴ ق	وقایع حکومت صفویان، شاهعباس دوم و شاهسلیمان صفوی	سفرنامه سفرنامه شاردن
ملا محمدامین خشیری تبریزی	۱۰۱۱ ق	-	متفرقه / مزارات عارفان و شاعران
سلطان یعقوب	۸۸۳-۸۹۶ ق	-	متفرقه / مزارات عارفان و شاعران
یحیی ذکاء	۱۲۶۸	-	متفرقه / زمین‌لرزه‌های تبریز تبریز

کتابخانه

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۱۷ - بهار و تابستان ۹۹

۱۰

فرانسیسکو رومانو	۹۲۵-۹۱۶ ق	وقایع حکومت ترکمانان آق قویونلو و قراقویونلو و صفویان، شاهطهماسب صفوی	سفرنامه سفرنامه ونیزیان در ایران	اسماعیل اول ۹۰۶-۹۳۰ ق	
محمدحسن اعتمادالسلطنه	-	وقایع حکومت صفویان تا شاهطهماسب صفوی و وقایع حکومت قاجار ۱۱۹۳-۱۳۴۴ ق	دانشنامه جغرافیایی تاریخ‌نامه	مرآت البلدان	
نصوح مطراقچی	۹۴۴ ق	۹۴۲-۹۴۰ ق	تاریخ‌نامه	بین منازل	
حافظ حسین کربلایی ابن تبریزی	۹۷۵ ق تاریخ اتمام کتاب	مقارن با شیخ محمد جوینی در دوران حکومت آباقاخان	متفرقه/ مزارات عارفان و شاعران	روضات الجنان و جنات الجنان	
حسن بیگ روملو	۹۸۴ ق	۹۸۵-۸۰۷ ق	تاریخ‌نامه	احسن التواریخ	
اسکندریگ ترکمان	۱۰۲۵-۱۰۴۳ ق	وقایع حکومت صفویان از آغاز تا مرگ شاهعباس اول	تاریخ‌نامه	تاریخ عالم‌آرای عباسی	
حاج خلیفه کاتب چلبی	۱۰۵۸ ق	-	تاریخ‌نامه	جهان‌نما	
اسکندریگ ترکمان	۱۰۲۵-۱۰۴۳ ق	وقایع حکومت صفویان از آغاز تا مرگ شاهعباس اول	تاریخ‌نامه	تاریخ عالم‌آرای عباسی	
اولیا چلبی	۱۰۴۹-۱۰۵۰ ق	۱۰۵۰ ق	سفرنامه	سیاحت‌نامه اولیا چلبی	سلطان محمد خداپنده
ژان شاردن	۱۰۸۴ ق	وقایع حکومت صفویان، شاهعباس دوم و شاهسلیمان صفوی	سفرنامه	سفرنامه شاردن	
ژان بابتیست تاورنیه	-	۱۰۴۱-۱۰۷۸ ق	سفرنامه	سفرنامه تاورنیه	
اولیا چلبی	۱۰۴۹-۱۰۵۰ ق	۱۰۵۰ ق	سفرنامه	سیاحت‌نامه اولیا چلبی	شاه صفی ۱۰۵۲-۱۰۸۳ ق
ژان شاردن	۱۰۸۴ ق	وقایع حکومت صفویان، شاهعباس دوم و شاهسلیمان صفوی	سفرنامه	سفرنامه شاردن	شاهسلیمان ۱۰۷۷-۱۰۵۱ ق
راهنمای جدول	منابع تاریخی دوره‌های بعدی که در رابطه با باغ صاحب‌آباد در این دوره اطلاعاتی آورده‌اند.				
	منابع تاریخی دوره مربوطه که در رابطه با باغ صاحب‌آباد در این دوره اطلاعاتی آورده‌اند.				

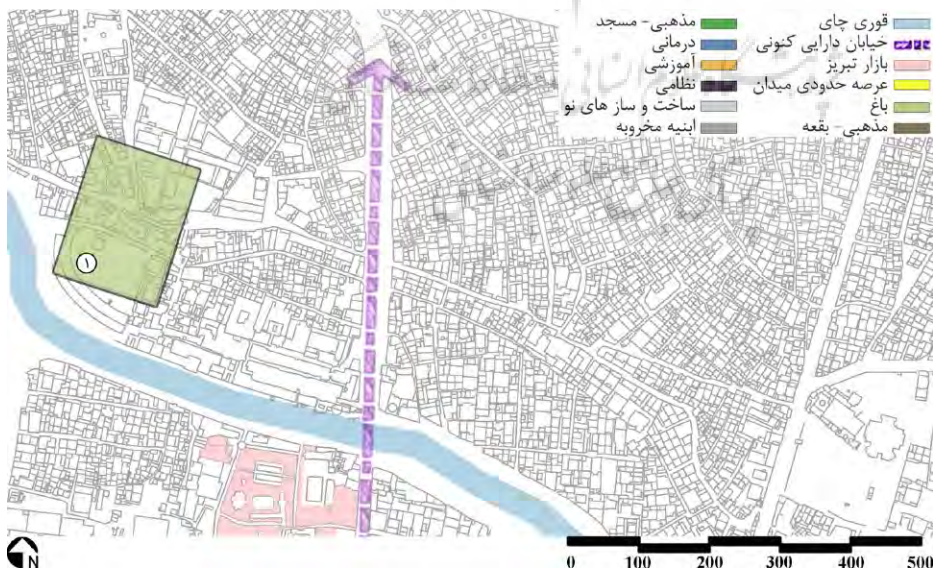
۳. چهارچوب نظری پژوهش

مجموعه صاحب‌الامر کنونی در شمال رودخانه قوری چای و در امتداد خیابان جدیدالاحداث دارای واقع شده است. این مجموعه در ابتدای شکل‌گیری به نام صاحب‌آباد مشهور بوده و بخش وسیعی از این مجموعه را میدان صاحب‌آباد شامل می‌شد؛ به طوری که امروزه نیز این مجموعه را بیشتر تحت عنوان «میدان» یاد می‌کنند. در ادامه، ابتدا دوره‌هایی از تاریخ مورد بررسی قرار خواهند گرفت که تغییرات کالبدی یا کارکردی مرتبط با مجموعه صاحب‌آباد در دوره مذکور رخ داده باشد، و سپس طرح‌واره‌ها با هدف نمایش ساختار کالبدی میدان (عرصه حدودی) و ساختار عملکردی (کاربری‌های موجود) ارائه می‌شوند. شایان ذکر است به دلیل عدم پابرجا ماندن برخی از ابنیه شناسایی شده در دوره‌های تاریخی،

مقیاس ابنیه مذکور و بنابراین مقیاس کلی طرحواره، حدودی بوده و در راستای درک صحیح و سهل طرحواره‌ها به تطبیق آن‌ها با نقشه وضع موجود مجموعه صاحب‌الامر پرداخته شده و سازمان فضایی مجموعه در هر دوره تاریخی بر روی نقشه امروزی و بر اساس سه عنصر ثابت در تمامی طرحواره‌ها شامل خیابان دارایی، رودخانه قوری چای و بخشی از بازار تبریز مکان‌یابی شده‌اند. نکته حائز اهمیت اینکه در طرحواره‌های ارائه‌شده، در هر دوره تاریخی مهم عملکردهایی مکان‌یابی شده‌اند که پس از شکل‌گیری باغ صاحب‌آباد در نزدیکی این باغ و به‌نوعی در تعامل با این مجموعه عمل می‌کرده‌اند. همچنین بناهایی که در هر دوره تاریخی به این مجموعه اضافه شده‌اند در راهنمای طرحواره با رنگ قرمز، بناهای نیمه‌مخروبه با رنگ خاکستری، بناهای ویران‌شده با رنگ مشکی و نیز ابنیه مرمتی با رنگ سبز تفکیک شده‌اند.

۱.۳. مجموعه صاحب‌آباد در دوره ایلخانیان ۱.۱.۳. آباقاخان (۶۶۳-۶۸۰ ق)

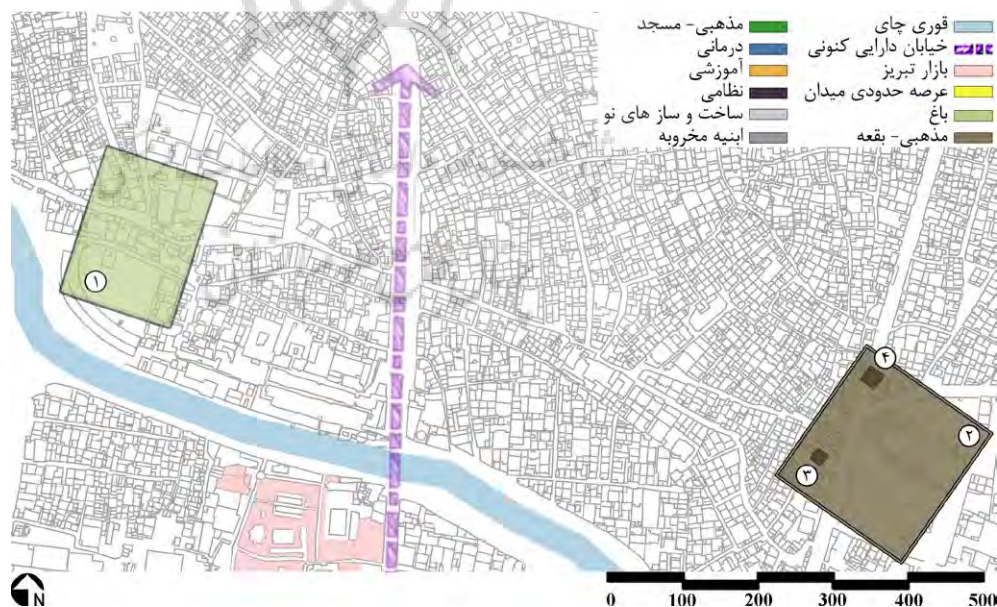
بر اساس آنچه از متون تاریخی برمی‌آید، تا پیش از استقرار مغولان ایلخانی، هسته مرکزی شهر در جنوب رودخانه قوری چای و در محدوده بازار و مسجدجامع کنونی بوده، بارویی محکم به گرد شهر قرار داشته و از وجود ساخت‌وساز در حاشیه شمال رودخانه اطلاعاتی در دست نیست. حمدالله مستوفی در خصوص باروی قدیمی شهر (باروی روادی) و تعداد دروازه‌های آن می‌نویسد: «دور باروی تبریز شش هزار گام بوده است و ده دروازه دارد: ری و قلعه و سنجاران و طاق و درجو (ورجو) و سردرود و دستی شاه (سی شاه) و نارمیان و نوبر و موکله» (مستوفی قزوینی ۱۳۳۶، ۸۶). از زمان تشکیل سلسله ایلخانیان مغول در ۶۲۶ هجری توسط اوگتای قان تا به قدرت رسیدن هلاکوخان^۶ (سرسلسله ایلخانی) در ۶۵۴ هجری تغییر چشمگیری در محدوده شهر تبریز و گسترش آن رخ نداد. در زمان آباقاخان اداره امور کشوری به دست شیخ محمد جوینی سپرده‌شده بود که احداث باغ صاحب‌آباد در شمال رودخانه شهر تبریز را به این شخص نسبت می‌دهند (تصویر ۱). از جمله قدیمی‌ترین متونی که به این مسئله اشاره داشته، *روضات الجنان و جنات الجنان* است: «این باغی بوده موسوم به صاحب‌آباد منسوب به صاحب سعید شهید خواجه شمس‌الدین محمد جوینی صاحب دیوان ممالک...» (ابن کربلایی تبریزی ۱۳۳۵، ج. ۱: ۴۷۰). شایان ذکر است که توصیف بیشتری از باغ صاحب‌آباد وجود یا عدم وجود عمارتی در آن از این دوره در دست نیست.

تصویر ۱: طرحواره مجموعه صاحب‌آباد و ابنیه مربوط در دوره ایلخانیان - آباقاخان (۱. باغ صاحب‌آباد تبریز)

۳.۱.۲. سلطان محمود غازان خان (۶۹۴-۷۰۳ق)

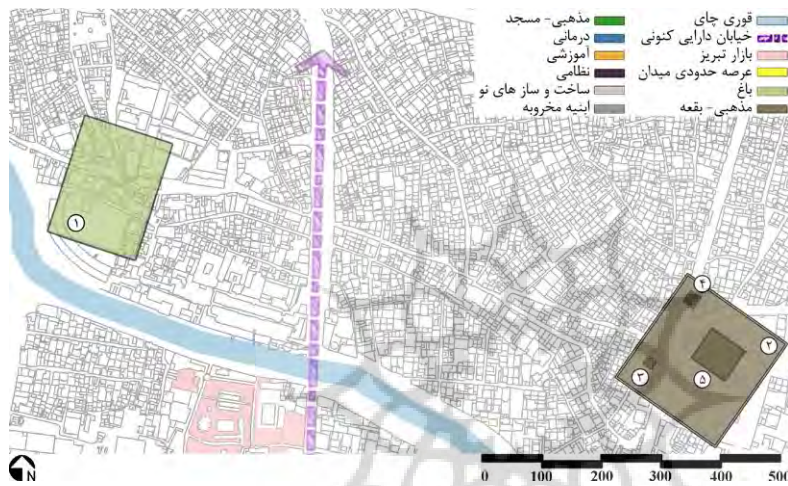
در حکومت ایلخانان مغول، دوره سلطان محمود غازان خان (۶۹۴-۷۰۳ق) آغازگر فصلی جدید در توسعه شهری تبریز به حساب می‌آید. در این دوره، شکل‌گیری آرامگاه‌ها و قبور متعلق به افراد نامدار به صورت مجموعه‌ای یا منفرد مقدمه‌ای بر گسترش و احداث مزارها و گورستان‌هایی همانند گورستان سرخاب در نزدیکی باغ صاحب‌آباد گردید. در رابطه با اهمیت گورستان سرخاب و افراد مدفون در آن، حافظ حسین ابن کربلایی تبریزی می‌نویسد: «... که سرخاب مزاری است از مزارات مشهور تبریز بر جانب شمال آن شهر در پای کوه سرخ واقع است، بسیار بسیار مزار مروح و پرفصافت و محل قبور اکابر اولیا...» (۱۳۳۵، ج. ۱: ۳۷۶). البته در محل این گورستان مقابر و مزاراتی از پیش به صورت متفرقه وجود داشته که تاریخ تدفین آن‌ها به پیش از دوره ایلخانی بازمی‌گردد^۷ و از جمله مهم‌ترین این مزارها، مقبره الشعرا متعلق به حکیم خاقانی (متوفی ۵۹۵ق) را می‌توان نام برد: «... در ابتدای سرخاب اظهر من الشمس است و آن مزار موسوم است به مقبره الشعرا، حکیم خاقانی رحمه الله علیه، در علوم ظاهری و باطنی وحید زمان و نادره دوران بوده...» (ملا حشری تبریزی ۱۳۷۱، ۱۱۵). در رابطه با مهم‌ترین مزارات و مقابر این دوره که منجر به شکل‌گیری گورستان سرخاب شد، ملا محمدمبین حشری تبریزی آورده است: «مزار لازم الانوار و مرقد فیض آثار بابا حسن ولی مشهور به بابا حسن سرخابی کالشمس المنیر در سرخاب معین است، مکانی است در کمال فیض و صفا و محل استجابت دعا... تاریخ وفات بابا حسن در سنه عشر و ست‌مائه (۱۰۶۱ق) واقع شده و به سرحد تحقیق رسیده که بابا مزید بعد از فوت بابا حسن ده سال در سجاده ارشاد تمکن داشته و در سن عشرين و ست‌مائه به رحمت ایزدی پیوسته...» (همان، ۱۱۹-۱۲۰). کربلایی تبریزی نیز از بابا مزید به‌عنوان دیگر باباهای معروف که حظیره ایشان نیز در سرخاب می‌باشد یاد کرده است (ابن کربلایی تبریزی ۱۳۳۵، ج. ۱: ۵۵۳). در پژوهش حاضر برای مکان‌یابی دو مزار نامبرده، به تطبیق مینیاتور مطراقچی در دوره شاه‌طهماسب صفوی (۹۳۰-۹۸۴ق) با نقاشی شاردن که در آن بنایی را به‌عنوان «مسجد حسن» (در زبان فرانسه) معرفی کرده پرداخته شده است. مینیاتور و نقاشی مذکور در ادامه روند پژوهش تحلیل خواهند شد.

تصویر ۲: طرح‌واره مجموعه صاحب‌آباد و ابنیه مربوط در دوره ایلخانان - غازان خان
(۱. باغ صاحب‌آباد تبریز، ۲. گورستان سرخاب، ۳. حظیره بابا مزید، ۴. حظیره بابا حسن)

۳.۱.۳. سلطان محمد خدابنده (۷۰۳-۷۱۶ق)

با مرگ غازان خان (۶۹۴-۷۰۳ق) به قدرت رسیدن اولجایتو (سلطان محمد خدابنده؛ ۷۰۳-۷۱۶ق)، پایتخت به شهر سلطانیه منتقل شده و این امر از رونق تبریز کاست. از ساخت‌وسازهای مرتبط با مجموعه صاحب‌آباد در دوره ایلخانان، احداث بقعه سید حمزه با موقوفاتی از قبیل حمام، مسجد، مدرسه و دکان‌ها در سال ۷۱۴ق در محله سرخاب و شرق باغ صاحب‌آباد است (نادرمیرزا ۱۳۷۳، ۶۱-۷۲). «مرقد منور حضرت سید حمزه در حوالی سرخاب در عمارتی واقع است... وفاتش در سنه اربع عشر و سبع مائه (۷۱۴ق) واقع شده... و آن عمارت را پسرش سید حسین ساخته...» (ملا حشری تبریزی ۱۳۷۱، ۸۸۸۷).

تصویر ۳: طرح‌واره مجموعه صاحب‌آباد و ابنیه مربوط در دوره ایلخانان - سلطان محمد خدابنده (۱) باغ صاحب‌آباد تبریز، ۲. گورستان سرخاب، ۳. حظیره بابا مزید، ۴. حظیره بابا حسن، ۵. مجموعه سید حمزه)

۳.۲. مجموعه صاحب‌آباد در دوره قراقویونلوها

۳.۲.۱. جهان‌شاه (۸۶۰-۸۷۲ق)

جهان‌شاه قراقویونلو مقتدرترین پادشاه قراقویونلوها بوده که پس از به قدرت رسیدن تصمیم می‌گیرد که دولتخانه خود را از محله ششگلان به باغ صاحب‌آباد انتقال دهد. او بنای شاخصی در مجموعه باغ صاحب‌آباد به وجود نیاورده اما مدت سه دهه در این مکان حکومت کرده است؛ این کربلایی تبریزی در این باره می‌نویسد: «در محله شش گلان موضعی است مشهور به دولتخانه کهنه؛ گویا سلاطینی که پیش از جهان‌شاه پادشاه بوده‌اند آنجا منزل داشته‌اند. جهان‌شاه دولتخانه را اینجا آورده، این باغی بوده موسوم به صاحب سعید شهید خواجه شمس‌الدین محمد جوینی صاحب دیوان ممالک...» (۱۳۳۵، ج. ۱: ۴۷۰). این متن علاوه بر اشاره به شکل‌گیری نقش حکومتی در مجموعه صاحب‌آباد، صحنه بر ساخته شدن این باغ در دوران ایلخانی (آباخان) می‌گذارد. از این دوران نیز سند و متن معتبری که بر ساخت‌وسازهای داخل باغ اشاره‌ای داشته باشد به‌جا نمانده و به‌رغم پذیرش این نکته که دولتخانه و مرکز حکومتی نمی‌تواند محدود به باغی مشجر و بدون ساخت‌وساز باشد، به‌ناچار هندسه کالبدی این دوران را در قالب همان باغ صاحب‌آباد می‌توان بازآفرینی کرد (تصویر ۳).

۳.۳. مجموعه صاحب‌آباد در دوره آق‌قویونلوها

۳.۳.۱. اوزون حسن (۸۷۰-۸۸۲ق) و سلطان یعقوب (۸۸۳-۸۹۶ق)

در دوره حکومت اوزون حسن با انتخاب مجدد تبریز به‌عنوان مقر حکومت و مجموعه صاحب‌آباد به‌عنوان دولتخانه، نقش حکومتی این مجموعه پررنگ‌تر شده که بر معماری و ادامه ساخت‌وسازها تأثیرگذار بوده است. طبق سفرنامه شاردن^۸ (۱۰۷۴-۱۰۸۷ق) بیشتر بناهای ساخته‌شده در مجموعه صاحب‌آباد به حسن پادشاه نسبت داده شده، درحالی‌که

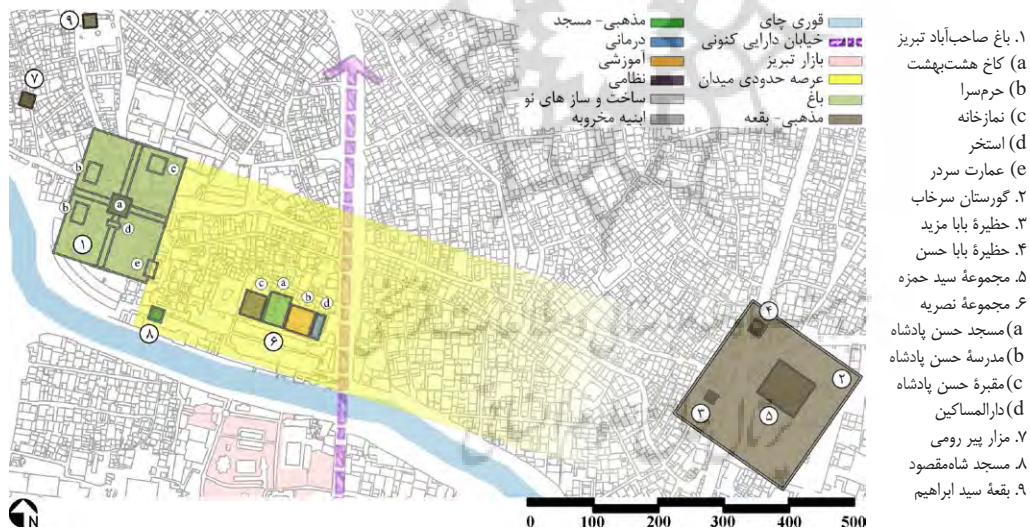
متون تاریخی بر ساخته شدن این بناها در زمان سلطان یعقوب دلالت دارند و از آنجایی که شاردن خود در زمان شاهان صفوی به ایران سفر کرده بود، امکان برداشت اشتباه او وجود دارد. اولیا چلبی^۱ که در سال ۱۰۵۰ ق از تبریز دیدن کرده، و در رابطه با مسجد حسن پادشاه که تا به امروز آثاری از آن در محدوده فعلی مجموعه صاحب‌الامر پابرجا می‌باشد آورده است: «مسجد دیگری که جامع سلطان حسن موسوم است (حسن پادشاه) از سلاطین آق قویونلو بنا کرده، مشهور (اوزون حسن) است که در محرابه سلطان ابوالفتح مغلوباً به تبریز فرار کرده و در آنجا مرحوم شده قبرش در نزدیک این جامع است محراب و منبر این مسجد بسیار زیبا ساخته شده...» (چلبی ۱۳۳۸، ۱۶). کربلایی تبریزی از این مسجد و مقبره تحت عنوان (مجموعه یا عمارت) نصریه یاد کرده: «مدرسه و مسجد اوزون حسن (ابوالنصر) هر دو بخشی از یک مجموعه بودند که به نظر می‌آید مترادفاً به نصریه و حسن پادشاه شهرت داشته‌اند» (ابن کربلایی تبریزی ۱۳۳۵، ج. ۱: ۹۱) و با اینکه عمارت نصریه را منسوب به حسن پادشاه می‌داند، در جایی دیگر اشاره دارد این مجموعه به درخواست سلطان حسن و پس از وفات او به دستور پسرش سلطان یعقوب در هفت سال (از سال ۸۸۲ تا ۸۸۸ ق) ساخته شده است.^{۱۰} همان‌طور که از متون تاریخی برمی‌آید، عمارت نصریه شامل مسجد، مقبره و مدرسه بوده است که مسجد و مدرسه را با نام حسن پادشاه نیز می‌خوانده‌اند.

در ارتباط با مجموعه نصریه می‌توان به نوشته‌های یک بازرگان ونیزی^{۱۱} نیز اشاره کرد: «این بیمارستان یا مارستان^{۱۲} نیز بزرگ و دارای بناهای بسیار است و حتی داخل آن را زیباتر از مسجد آراسته‌اند... در دوران پادشاهی حسن بیگ و سلطان یعقوب بیش از هزار تن از بینوایان در بیمارستان به سر می‌بردند...» (رومانو ۱۳۳۹، ۴۱۸). طبق توصیفات این نوشته، مجموعه نصریه علاوه بر مسجد، مدرسه و مقبره شامل بیمارستانی می‌شود که در مجاورت مسجد حسن پادشاه و چسبیده به آن قرار گرفته است.

بر اساس تاریخ‌نامه‌ها پس از وفات حسن پادشاه و اتمام ساخت عمارت یا مجموعه نصریه در سال ۸۸۸ ق بنای دیگری موسوم به کاخ هشت‌بهشت در میانه باغ صاحب‌آباد به دستور سلطان یعقوب شروع به ساخت می‌شود.^{۱۳} فضل‌الله روزبهان خنجی اصفهانی (۹۵۳ ق) چنین نوشته است: «غرة محرم این سال فرخنده مال نزول موبک مسرت‌انگیز در دارالسلطنه تبریز بود، جهان از فتنه آرامیده و ایام حوادث به آخر انجامیده و در این سال عمارت قصر هشت‌بهشت که در باغ صاحب‌آباد بنیاد افکنده بودند مکمل گشته بود و آن عمارتی است در وسط آن باغ همچو اورنگ فیروزه برافراخته...» (خنجی اصفهانی ۱۳۸۲، ۲۱۹). طبق این متن کاخ هشت‌بهشت در میانه باغ صاحب‌آباد قرار گرفته است. توصیفات بازرگان ونیزی در این دوره، اطلاعات نسبتاً دقیق‌تری از اجزا و عناصر باغ صاحب‌آباد و همچنین جزئیات فضاها و معماری آن‌ها ارائه می‌دهند. او همچنین بر وجود عمارت دیگری به نام حرم‌سرا در داخل باغ صاحب‌آباد اشاره و موقعیت نسبی حرم‌سرا و کاخ اصلی در وسط باغ را نسبت به یکدیگر توصیف کرده است.^{۱۴} سایر توصیفات بازرگان ونیزی دلالت بر وجود نمازخانه، عمارت سردر و استخر بزرگی در داخل باغ دارد که با اندکی دقت در این توصیفات می‌توان موقعیت حدودی هریک از این اجزا را در داخل باغ مکان‌یابی کرد: «از این سر تا آن سر دالان ستون‌هایی از مرمر اعلا ساخته‌اند و در برابر آن چشمه‌ای به درازای نگارخانه دیده می‌شود که آن را نیز از سنگ مرمر کنده‌اند و پیوسته پر از آب است و پهنایش ۲۵ قدم است...» (رومانو ۱۳۴۹، ۴۱۷). متن حاضر اشاره به وجود استخر در محوطه باغ صاحب‌آباد دارد که با توجه به توصیفات در جنوب کاخ هشت‌بهشت قرار گرفته است. «در دیگری که در سمت مشرق است در میدانی بزرگ قرار دارد و به باغ باز می‌شود... روی این در ساختمانی بزرگ با اتاق‌های بسیار و تالار سرپوشیده‌ای ساخته‌اند که مشرف به باغ است... فاصله این در از کاخ سلطنتی بیشتر از فاصله دیگر درهاست و از این نقطه منظره باشکوه میدان دیده می‌شود با مسجد و بیمارستانی که در آن ساخته‌اند و پیش از این نام برده‌ام. این مسجد که سلطان حسن بیگ ساخته است، بسیار بزرگ است و دارای اتاق‌های بسیاری است که با گچ و طلا و نیل تزیین کرده‌اند» (همان، ۴۱۸). متنی که مطالعه شد، علاوه بر اشاره به عمارت دیگری که در جداره باغ صاحب‌آباد و ضلع شرقی میدان قرار دارد (سردر اصلی باغ یا عمارت سردر)، موقعیت مکانی مجموعه نصریه یا همان مسجد، مدرسه و بیمارستان حسن پادشاه را توصیف کرده است. طبق این نوشته مجموعه نصریه تقریباً در امتداد عمارت سردر و با فاصله از آن و در میانه میدان قرار گرفته است.

تا به اینجا متون تاریخی به معرفی مجموعه نصریه و عناصر فضایی باغ صاحب‌آباد در دوران آق قویونلوها پرداختند. از جمله سایر بناهای موجود در مجاورت این مجموعه می‌توان به مزار پیر رومی اشاره کرد که موقعیت نسبی آن از متنی که در ادامه خواهد آمد تا حدودی پیش‌بینی شده است: «مزار پیر رومی که از اجله اولیاست و آثار انوار از آن مزار در نظر اولوالابصار تابان است، قریب به بازارچه شتریان در عقب باغ زاویه حسن پادشاه واقع شده، وی عارفی بوده در نهایت کمال و به‌غایت حسن حال والله اعلم» (ملا حشری تبریزی ۱۳۷۱، ۸۵). از آنجایی که بازارچه شتریان در غرب باغ صاحب‌آباد واقع شده، با توجه به این توصیفات می‌توان گفت مزار پیر رومی در پشت باغ صاحب‌آباد به سمت شمال و نزدیک به جایی که در آینده، دروازه شتریان از آنجا عبور خواهد کرد قرار داشته است (تصویر ۴).

در دوره‌های بعدی، اولیا چلیبی از مسجد بزرگی با نام مسجد شاه‌مقصود نام برده است که منسوب به شاهزاده مقصود پسر اوزون حسن بوده و در نزدیکی مسجد اوزون حسن قرار داشت (اولیا چلیبی ۱۳۳۸، ۱۷). احداث بقعه شیخ ابراهیم در شمال غربی باغ صاحب‌آباد را نیز می‌توان به این دوره نسبت داد که تا عصر حاضر در مکان اصلی‌اش پابرجا بوده است. مرحوم محمدکاظم بن محمد تبریزی (اسرار علی‌شاه) نیز در منظر اولیا درباره موقعیت مکانی امامزاده اعظم سید ابراهیم(ع) آورده است: «مجملاً مرقد منور آن امامزاده اعظم در بالاسر قبرستان شتریان، طرف چپ کوچه، کالشمس فی الوسط السماء ظاهر و هویداست» (تبریزی ۱۳۸۸، ۵۵). به نظر می‌رسد این دوره را می‌توان به دلیل پررنگ شدن نقش حکومتی مجموعه صاحب‌آباد به دنبال تکمیل بناهای داخل باغ برای استقرار پادشاه و نیز احداث کاربری‌هایی در بیرون از آن، سرآغازی بر شکل‌گیری کارکرد میدان و فعالیت‌های مرتبط با آن در فضای خالی مقابل باغ صاحب‌آباد دانست.

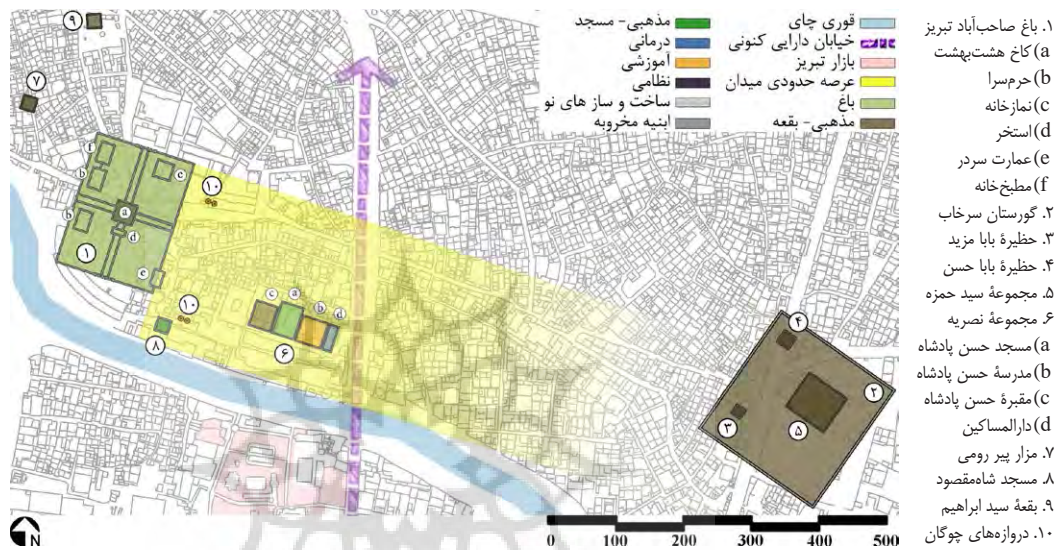
تصویر ۴: طرح‌واره مجموعه صاحب‌آباد و ابنیه مربوط در دوره آق قویونلوها - اوزون حسن و سلطان یعقوب

۴.۳. مجموعه صاحب‌آباد در دوره صفویان

۴.۳.۱. شاه‌اسماعیل اول (۹۰۶-۹۳۰ ق)

در این دوره، بیشتر اوقات شاه اسماعیل در جنگ و جدال گذشت و به همین دلیل شهر تبریز توسعه زیادی نکرد اما میدان صاحب‌آباد کماکان موقعیت سیاسی و اجتماعی خود را حفظ کرد. بازرگان و نیزی، در این دوره شاه‌اسماعیل را در حال قاپواندازی^{۱۵} و مجازات نافرمانان توصیف کرده است. از نوشته‌های بازرگان و نیزی در رابطه با این دوره، عمارت دیگری در داخل باغ شناسایی می‌شود که به احتمال زیاد عمارت مطبخ و خدمات می‌باشد: «سه هزار نفر تماشاچی در

میدان صاحب‌آباد گرد هم آمده بودند. در بخش ورودی این باغ که احتمالاً از سمت شمال باید باشد قصر بزرگ و سالن وسیعی وجود داشت که در آنجا غذا برای امرا آماده می‌کردند اما شاه اسماعیل برای خوردن طعام به کاخ هشت‌بهشت می‌رود» (رومانو ۱۳۴۹، ۴۲۲). طبق روایاتی نیز در این دوره، امیر دیباج حکمران گیلان را به لحاظ تمرد در قفس آهنین از میان دو مناره مسجد حسن پادشاه آویخته و آتش زدند (اعتمادالسلطنه ۱۳۶۷، ج. ۱: ۳۱۰). شاه‌اسماعیل همچنین با امرای خود در میدان صاحب‌آباد به بازی چوگان نیز می‌پرداخت (تصویر ۵).

تصویر ۵: طرح‌واره مجموعه صاحب‌آباد و ابنیه مربوط در دوره صفویان - شاه‌اسماعیل

۳. ۴. شاه‌طهماسب (۹۳۰-۹۸۴ ق)

در دوره شاه‌طهماسب نیز با توجه به جنگ و جدال‌های مکرر با ازبکان و عثمانیان، کار عمرانی خاصی صورت نگرفت ولی در متون آمده است که مسجد سلطنتی خود را در ضلع شرقی میدان صاحب‌آباد برپا کرد: «... از آثارش باروی بلده طهران و باروی مشهد مقدس و مطلا گردانیدن گنبد مبارک حضرت امام‌الجن و الانس و میل طلای سر گنبد و عمارات دولتخانه مبارکه دارالسلطنه قزوین و حمامات متعدد، چهار بازار و باغ ارم تماماً موسوم به سعادت‌آباد که به لطافت و خوبی شهره جهان و نمونه‌ای از باغ جنان است و مسجدی در صاحب‌آباد تبریز...» (ترکمان ۱۳۳۴، ج. ۱: ۱۲۴). کاتب چلبی نیز در کتاب جهان‌نما آورده است: «در قسمت شرقی میدان - صاحب‌آباد - متصل به جامع سلطان حسن، مسجد مزین دیگری وجود داشت که چون بنایش از شاه‌طهماسب بود، عساکر عثمانی جابه‌جا خرابش کردند.» همان طور که از این نوشته برمی‌آید، بخش اعظمی از مسجد شاه‌طهماسب که به دستور وی احداث شده بوده، بعدها پس از حمله عثمانی‌ها و در طی یکی از نبردهای^{۱۶} میان سلطان سلیمان و شاه‌طهماسب بین سال‌های ۹۳۸ تا ۹۶۲ هجری قمری تخریب گردید (تصویر ۸).

از جمله اسناد تصویری بارزش از دوران حکومت شاه‌طهماسب صفوی مینیاتورهای مطراقچی^{۱۷} می‌باشد که حاصل اولین لشکرکشی سلطان سلیمان قانونی به غرب ایران بوده است. مینیاتور شهر تبریز در کنار سایر مینیاتورها از شهرهای دیگر ایران در کتاب بیان منازل موجود است. برای ترسیم این مینیاتور به صورت شمالی جنوبی بوده و در واقع سمت غربی تصویر ۶ نشان‌دهنده شمال شهر تبریز و نیز مهران‌رود است که از میانه شهر می‌گذرد. با تطبیق هرآنچه تاکنون از متون تاریخی حاصل شده است، می‌توان گفت مجموعه مستطیلی قرار گرفته در گوشه شمال غربی مینیاتور (و در شمال

قوری چای) مربوط به باغ صاحب‌آباد می‌باشد که کاخ هشت‌بهشت با گنبد فیروزه‌ای‌رنگ در میانه آن قرار گرفته است. سایر مستحدثات موجود در این باغ عبارت‌اند از: عمارت سردر، استخر، حرم‌سرا، نمازخانه و فضای خدماتی (فضایی مانند مطبخ). با بازخوانی مجدد گفته‌های سیاح ونیزی و تطبیق آن‌ها با مینیاتور مطراچی می‌توان هریک از این بناها را مکان‌یابی کرد (تصویر ۶). طبق توصیفات بازرگان ونیزی درباره حرم‌سرا^{۱۸} که در بخش‌های پیشین اشاره شد، در فاصله پانزده قدمی از درب شرقی حرم‌سرا، دالان منتهی به استخر قرار گرفته است؛ بنابراین اگر با پذیرش اینکه باغ صاحب‌آباد همانند سایر باغ‌های مکتب باغ‌سازی ایرانی دارای دو خیابان عمود بر هم بوده که کاخ هشت‌بهشت نیز در وسط آن قرار گرفته است، می‌توان پذیرفت که دو بنای شماره ۱a و ۱b مربوط به حرم‌سرا می‌باشند. با هم با پذیرش دو خیابان عمود بر هم در این باغ و نیز توصیف بازرگان ونیزی از نمازخانه^{۱۹} می‌توان گفت بنای شماره ۱c مربوط به نمازخانه مجموعه حکومتی می‌باشد. طبق توصیفات بازرگان ونیزی در رابطه با بنای مطبخ، تک‌بنای باقی‌مانده در باغ را می‌توان به این فضا به‌عنوان یک فضای خدماتی (مطبخ و مهمان‌خانه) نسبت داد. در رابطه با سایر ابنیه مجموعه صاحب‌آباد در خارج از باغ مستطیل شکل می‌توان به تحلیل‌های کوسه‌بای از مینیاتورهای کتاب *بیان منازل* استناد کرد. کوسه‌بای خانه‌های مینیاتورهای این کتاب (به‌طور خاص مینیاتور شهر تبریز) را به‌صورت یونیت‌های تک‌واحد با تنوع کم در بازوها، درب‌ها و پنجره‌ها توصیف کرده است (Kosebay 1998: 32). در سرتاسر این مینیاتور، خانه‌ها به‌صورت چندتایی (حداقل ۳ تایی) در کنار هم و در بین سایر ابنیه قرار گرفته‌اند که می‌توان چنین استنباط کرد این مجموعه خانه‌های چندتایی نشان‌دهنده محلات و بنای شاخص آن‌ها هستند. اگر مینیاتور مطراچی را به‌صورت ساعت‌گرد، ۹۰ درجه بچرخانیم، می‌توان گفت مجموعه بناهای شماره ۴ نماینده محله سرخاب و بناهای شماره ۶ نیز نمایانگر خانه‌های مسکونی محله ششگلان می‌باشد و حکایت از وجود محلات مسکونی در شمال و شرق مجموعه صاحب‌آباد دارند. در این مینیاتور، در شرق باغ صاحب‌آباد بنای طولی دیده می‌شود که تقریباً در میانه میدان (فضای خالی مقابل باغ) قرار گرفته و نمای جنوبی آن قابل رؤیت است. این بنا از سه بخش تشکیل یافته که بخش میانی دارای گنبد و مناره و دو بخش جانبی آن دو بنای کم‌ارتفاع‌تر می‌باشند. همچنین ساختمان کوچکی نیز در مجاورت این مجموعه (۳ بنای چسبیده به هم) قرار گرفته است. پرواضح است که بخش میانی دارای کاربری مسجد بوده و کوسه‌بای نیز صحنه بر این مطلب می‌گذارد. او بنای میانی و غربی (بنای سمت چپ) را یکپارچه در نظر گرفته و در زیرمجموعه مساجد تک‌گنبدی با دو مناره دسته‌بندی می‌کند (تصویر ۷). این دسته‌بندی و تفکیک نشان از یک مجموعه تشکیل یافته از چند بنا دارد نه یک تک‌بنای واحد که می‌توان آن را معادل مجموعه نصریه شامل مسجد مدرسه حسن پادشاه، مقبره یا زاویه حسن پادشاه و نیز بیمارستان دانست.

تصویر ۶: شناسایی ابنیه شمال رودخانه مهران‌رود در مینیاتور مطراچی (مطراچی ۱۳۷۹، ۸۷)

در رابطه با نقش و کارکرد میدان صاحب‌آباد (فضای خالی مقابل باغ) در این دوره آمده است: «در میدان صاحب‌آباد در نظر آن خسرو والانزاد چوگان‌بازی و اقسام بازی‌ها و شیرین‌کاری‌ها که رسم و معهود تبریزیان است کرده نشاط‌افزای خاطر شریف می‌شدند و...» (ترکمان ۱۳۳۴، ج. ۱: ۱۰۰). بنابراین می‌توان گفت میدان صاحب‌آباد در این

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۱۷ - بهار و تابستان ۹۹

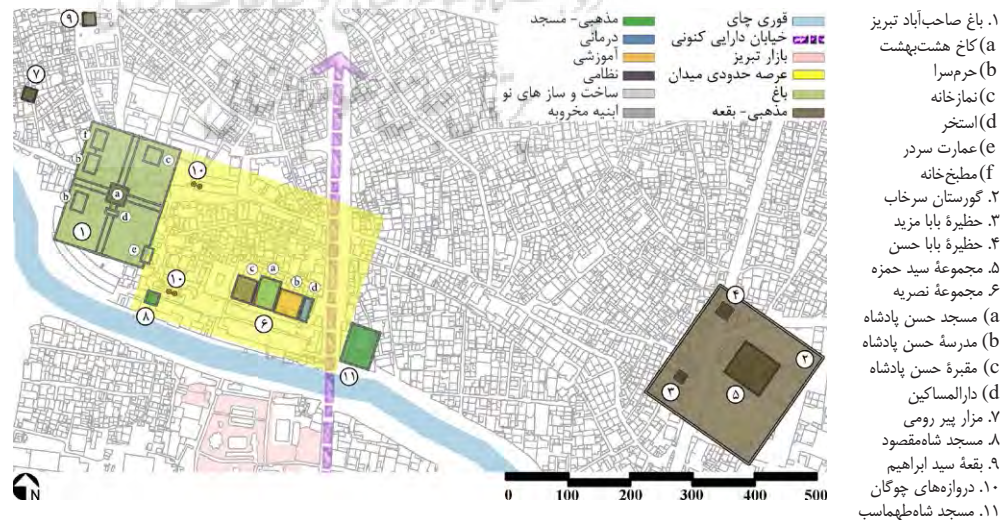
۱۸

تصویر ۷: مسجد تک‌گنبدی با دو مناره
(Kosebay 1998, 52)

دوره و حتی بعد از انتقال پایتخت کماکان جایگاه اجتماعی، فرهنگی و تفریحی خود را حفظ کرده و همان طور که در مینیاتور مطراچی نیز جایگاه میل‌های (احتمالاً از جنس سنگ مرمر به دلیل رنگ سفید) چوگان در داخل میدان مشهود است، این بازی بر اثر حضور همایون شاه هند که به دربار شاه‌طهماسب پناهنده شده بود صورت می‌گرفت. سایر بناهای واقع در غرب مجموعه نصریه در مینیاتور مطراچی، هر چند از حدود میدان و مجموعه صاحب‌آباد خارج‌اند، به دلیل مجاورت با این مجموعه مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. در تحلیل‌های کوسه‌بای به یک ساختار کلی در رابطه با ابنیه این مینیاتورهای کتاب *بیان منازل* برمی‌خوریم که مقبره‌ها به صورت کلی در قالب یک بنای کم‌عرض و مرتفع با یک گنبد و گاهی نیز سقف مقرنس نشان داده می‌شوند (Kosebay 1998, 31). بنابراین در میان سایر بناهایی که در بخش شمال شرقی مینیاتور قرار گرفته‌اند، به چند مقبره برمی‌خوریم که می‌توان مقبره سید حمزه، مقبره بابا حسن و بابا مزید را شناسایی کرد. از آنجایی که محله سرخاب از گذشته دارای گورستان بوده و افراد مشهور بسیاری در آنجا مدفون گشته‌اند و نام مقبره‌های بسیاری همچون پیر قندیلی، مقبره میرزا عیسی حسینی فراهانی، مقبره خاقانی، مقبره پیر رازیار، مزار اسدی، ظهیرالدین فاریابی، شاپور بن محمد اشهری نیشابوری در کتب تاریخی ذکر شده است، بنابراین مقبره‌های شمال مینیاتور را می‌توان بخشی از مقبره‌الشعرا سرخاب دانست که طبق گفته مشکور، در طی زلزله‌های تاریخی، لشکرکشی ترکان عثمانی و اردو گرفتن آنان در محله سرخاب و نیز عدم توجه مردم به دلیل سنی بودن مدفونین به مرور تخریب شده و اثری از آن بر جای نمانده است. در رابطه با دو مقبره باقی‌مانده در مینیاتور، بیشترین احتمالات مربوط به مقبره خاقانی و نیز پیر قندیلی می‌باشد که طبق روایات در نزدیکی مقبره بابا حسن تدفین شده‌اند. کربلایی تبریزی نیز آورده است: «مرقد ملک‌الشعرا افضل‌الدین ابراهیم بن نجیب‌الدین علی شروانی، المشهر به تخلص خاقانی نزدیک به مزار حضرت بابا حسن است از راهی که به باغ بیگم می‌روند، به جانب دست چپ مدفون است» (۱۳۳۵، ج. ۱: ۱۷۵)، که طبق این نوشته باغ واقع در شمال شرقی مینیاتور باغ بیگم^۲ بوده که مزار خاقانی در جنوب آن است. بنای شماره ۹ نیز به دلیل هم‌خوانی با تعاریف کوسه‌بای از خوان‌ها (Kosebay 1998, 31) به احتمال زیاد نشانگر یک کاروانسراست که متأسفانه تا به اینجا اطلاعاتی از نام و تاریخچه آن حاصل نشد.

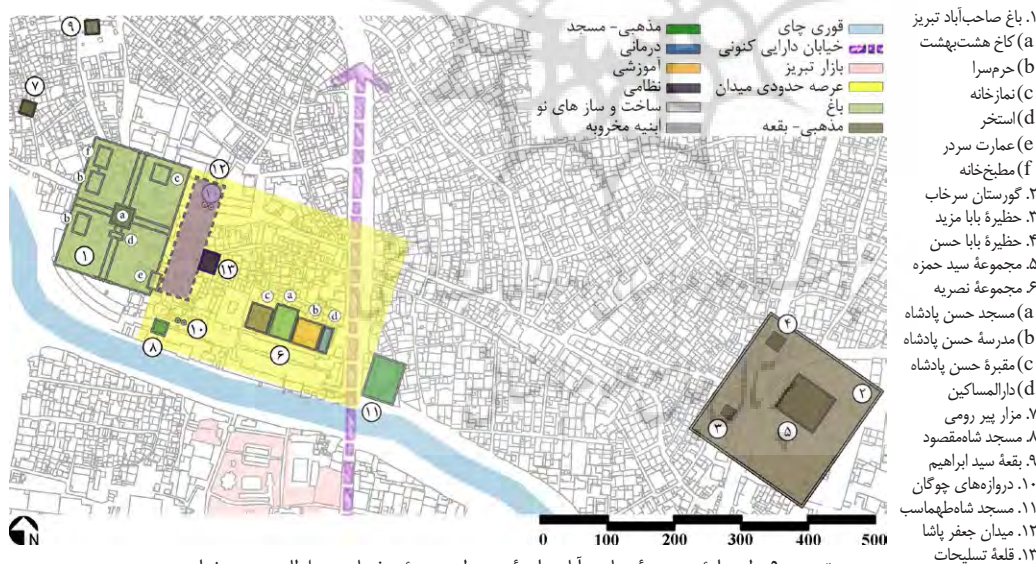
آخرین متن تاریخی درباره مجموعه صاحب‌آباد در این دوره، نوشته‌ای از کتاب *حسن‌التواریخ* است که طبق گفته حسن بیگ، در اواخر سلطنت شاه‌طهماسب، نقش اجتماعی میدان صاحب‌آباد کمرنگ‌تر شده و ابنیه دوران آق‌قویونلوها مورد بی‌مهری قرار گرفتند که موجب تخریب طبیعی حاصل از عدم حفاظت از این بناها گردید: «در این زمان که تاریخ هجری به ۹۸۰ رسیده، رونق مسجدجامع حسن پاشا برعکس زمان حسن پادشاه است...» (حسن بیگ ۱۳۷۵).

تصویر ۸: طرح‌واره مجموعه صاحب‌آباد و ابنیه مربوط در دوره صفویان - شاه‌طهماسب

۳.۴.۳. سلطان محمد خدابنده (۹۸۵-۹۹۸ق)

در دوره کوتاه حکومت سلطان محمد خدابنده، عثمان پاشا، وزیر اعظم سلطان مراد سوم در رأس چهل هزار نفر سپاه جنگنده به سمت تبریز حرکت کرد (در ۹۹۳ق)، اما از آنجایی که سربازان ایران شهر را محاصره کرده و گاه‌وبیگاه با شبیخون‌ها و حملات ناگهانی خود، عثمانیان را لحظه‌ای آرام نمی‌گذاشتند، عثمان پاشا مجبور شد برای دفاع قلعه محکمی بسازد که تفصیل این واقعه را اکثر مورخان نوشته‌اند و اسکندربیک ترکان در *عالم‌آرای عباسی* این واقعه را دقیقاً چنین توضیح داده است: «عثمان پاشا به فراغ بال وارد تبریز شده و دولتخانه^{۳۱} تبریز را جهت ساختن قلعه مناسب یافت... و حسب المدعا به اتمام رسانیدند... و جعفر پاشا اخته را به حراست قلعه‌داری و حکومت تبریز نصب نمودند...» (ترکان ۱۳۳۴، ۳۱۰-۳۱۱). اولیا چلیبی در توصیف بناهای عبرت‌نمای شهر تبریز نیز از قلعه جعفر پاشا نام برده و در ۱۰۵۰ق اینچنین نوشته است: «در مقابل مسجد شاه‌اسماعیل قلعه خادم جعفر پاشا خرابست...» (چلیبی ۱۳۳۸، ۲۰). شاردن که در زمان شاه‌سلیمان صفوی از تبریز بازدید کرده در سفرنامه خود نوشته است: «در تبریز یک میدان بزرگ دیگری هم وجود دارد که در مقابل قلعه‌ای مخروبه، موسوم به قلعه جعفر پاشا واقع شده است، حکایت می‌کنند که در گذشته این محل میدان تسلیحات قلعه بوده است، در این ایام مسلخ می‌باشد همه قطعات عظیم گوشت که در تمام نقاط شهر به فروش می‌رسد، در همین محل کشته و پوست‌کنده می‌شود» (شاردن ۱۳۷۴، ۴۰۸). هرچند مطالب استنباط‌شده از متون تاریخی در دوره‌های بعدتر از سلطان محمد خدابنده به توصیف قلعه جعفر پاشا و میدان تسلیحات آن پرداخته‌اند، اما همان طور که گذشت، تاریخ احداث قلعه در دوره سلطان محمد خدابنده و در پی اشغال عثمانی‌ها در ۹۹۳ق می‌باشد که محل آن در نزدیکی میدان صاحب‌آباد بوده و در مقابل آن میدان نظامی جعفر پاشا قرار گرفته است (تصویر ۹).

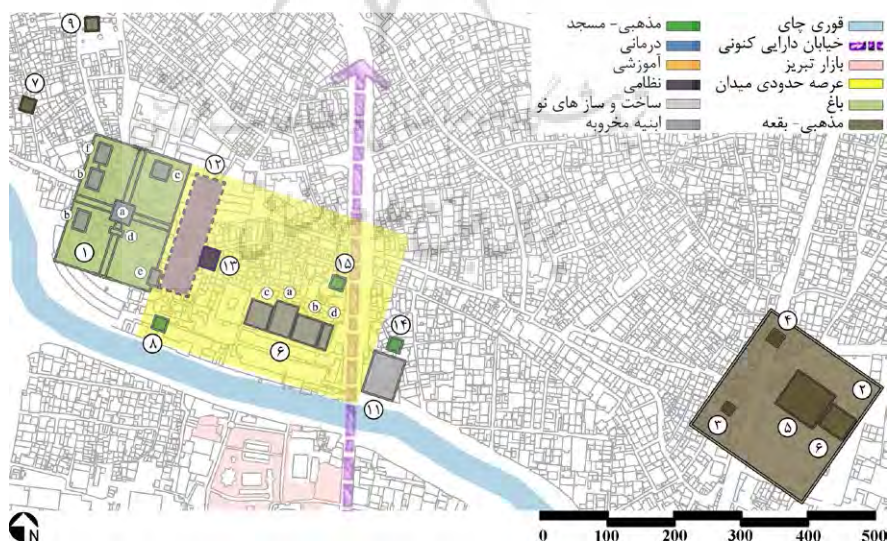

۳.۴.۴. شاه‌صفی (۱۰۳۸-۱۰۵۲ق)

از جمله اقدامات شاه‌عباس اول (۹۹۸-۱۰۳۸ق) پس از به قدرت رسیدن انتقال پایتخت از قزوین^{۳۲} به اصفهان بود. پس از مرگ شاه‌عباس اول، نوه‌اش شاه‌صفی در ۱۸ سالگی جانشین وی شد و در ۲۰ جمادی‌الثانی ۱۰۳۸ق تاج‌گذاری کرد. از جمله اتفاقات مهم دوران حکومت این پادشاه زلزله سال ۱۰۵۰ق است. یکی از مهم‌ترین اسناد نوشتاری به‌جامانده از این دوره، *سفرنامه تاورنیه*^{۳۳} بوده که به این زلزله و خرابی‌های متأثر از آن اشاره می‌کند و اینچنین به توصیف تبریز در

ارتباط با مجموعه صاحب‌الامر می‌پردازد: «در اطراف میدان بزرگ تبریز و مجاور آن بقیه آثار بناهای باشکوهی دیده می‌شود و چهار پنج مسجد را که در عظمت بنا بی‌نظیر هستند به خرابی واگذارده‌اند...» (تاورنیه ۱۳۳۶، ۶۷). «در میدان بزرگ تبریز و مجاور آن یک مسجد عالی و مدرسه و قصری دیده می‌شود که همه خراب شده و در شرف انهدام هستند. همه این بناهای عالی متروک مانده‌اند... نزدیک همان میدان کلیسایی هم متعلق به آرامنه هست که خراب شده و می‌گویند سنت هلنا یکپارچه از چوب اصل صلیب را به آنجا فرستاده بود» (همان، ۶۹).

از جمله آثار تاریخی و بارزش به‌جامانده از این دوره، سیاحت‌نامه اولیا چلبی می‌باشد که حاصل ۴۰ سال سفرش به سرزمین‌های امپراتوری عثمانی و نیز سرزمین‌های مجاور است. اولیا چلبی در سال ۱۰۵۰ ق از تبریز بازدید کرده و پس از توصیفاتش از مسجد حسن پادشاه و تزیینات و شکوه این مسجد چنین نوشته است: «در مقابل جامع اوزون حسن جامع شاه‌عباس هست که بسیار عالی ساخته شده، در قرب همان مسجد جامع دیگری به نام شاه‌مقصود هست...» (چلبی ۱۳۳۸، ۱۷). همان طور که در بخش پیشین اشاره شد، اولیا چلبی در جایی دیگر در توصیف قلعه جعفر پاشا از مسجد دیگری به نام مسجد شاه‌اسماعیل نیز نام برده است (تصویر ۱۰). تا پیش از این دوره، متون تاریخی در مجموعه صاحب‌آباد به سه مسجد حسن پادشاه، شاه‌مقصود و نیز شاه‌طهماسب اشاره داشته‌اند. ولی در این دوره، تاورنیه در نوشته‌های خود از چهار پنج مسجد نیمه‌مخروبه که در عظمت بنا بی‌نظیر هستند سخن به میان آورده که در تطبیق با نوشته‌های اولیا چلبی می‌توان حدس زد به احتمال زیاد، مقصود تاورنیه مساجدی است که اولیا چلبی نام برده است. به این معنی که در این دوره مساجد، حسن پادشاه، شاه‌مقصود، شاه‌طهماسب، شاه‌اسماعیل و شاه‌عباس از ابنیه مجموعه صاحب‌آباد بوده‌اند. با توجه به انتساب اسامی پادشاهان صفوی به این مساجد، احتمال احداث این مساجد در دوره هر پادشاه و یا در دوره‌های بعدی برای بزرگداشت پادشاهان گذشته ممکن است. اما از آنجایی که در دوره‌های پیشین سندی دال بر این فرض در دست نیست و از طرفی نیز در بین پادشاهان صفوی، دو پادشاه با نام شاه‌اسماعیل و شاه‌عباس وجود داشته، مساجد مذکور در دوره‌ای که صراحتاً توسط متون تاریخی مورد اشاره قرار گرفته‌اند مکان‌یابی شده‌اند. برای مکان‌یابی مساجد مذکور نیز از تطبیق توصیفات چلبی و نقاشی شاردن در دوره‌های آتی بهره‌گیری شده است.

تصویر ۱۰: طرح‌واره مجموعه صاحب‌آباد و ابنیه مربوط در دوره صفویان - شاه‌صفی

۱. باغ صاحب‌آباد تبریز
- (a) کاخ هشت‌بهشت
- (b) حرم‌سرا
- (c) نمازخانه
- (d) استخر
- (e) عمارت سردر
- (f) مطبخ‌خانه
۲. گورستان سرخاب
۳. حظیره بابا مزید
۴. حظیره بابا حسن
۵. مجموعه سید حمزه
۶. مجموعه نصریه
- (a) مسجد حسن پادشاه
- (b) مدرسه حسن پادشاه
- (c) مقبره حسن پادشاه
- (d) دارالمساکین
۷. مزار پیر رومی
۸. مسجد شاه‌مقصود
۹. بقعه سید ابراهیم
۱۰. دروازه‌های چوگان
۱۱. مسجد شاه‌طهماسب
۱۲. میدان جعفر پاشا
۱۳. قلعه تسلیحات
۱۴. مسجد شاه‌عباس
۱۵. مسجد شاه‌اسماعیل

۳. ۴. ۵. مجموعه صاحب‌آباد در دوره صفویان - شاه سلیمان (۱۰۷۷-۱۱۰۵ ق)

در راستای اقدامات طرح توسعه مجموعه سید حمزه، در زمان شاه سلیمان صفوی، مسجد ظهیریه و مدرسه ظهیریه در سال ۱۰۸۹ ق بنا شد. بانی این مسجد ظهیرالدین پسر صدرالدین وزیر آذربایجان است که بقعه و مدرسه سید حمزه را تعمیر و این مسجد را احداث کرد. این مطلب از ماده تاریخ^{۲۴} دوم که محمد رفیع قزوینی^{۲۵} درباره مدرسه ظهیریه سروده و نام محمد ابراهیم ظهیرالدوله در آن آمده است و همچنین از وقف‌نامه ظهیریه که در چاپخانه داد اصفهان به چاپ رسیده، قابل استنباط می‌باشد.^{۲۶}

در زمان حکومت شاه سلیمان، شاردن، بین سال‌های ۱۰۷۴-۱۰۸۷ ق به ایران سفر کرده و در رابطه با شهر تبریز این‌گونه نوشته است: «میدان تبریز، بزرگ‌ترین میدانی بلاد عالم است که من دیده‌ام و خیلی بزرگ‌تر از میدان اصفهان می‌باشد. ترکان در این محل چندین بار سی هزار عسکر برای جنگ آراسته‌اند. همه‌روزه شامگاهان این میدان انباشته از عامه مردم است که برای تفریح و تماشای نمایشاتی که در آنجا به معرض تماشا گذارده می‌شود جمع می‌گردند. تفریحات میدان عبارت است از نمایشات شعبده‌بازان و بندبازان و مسخرگان و سوداگران، کشتی‌گیری و مصارعت و نبرد قوچ‌ها و گاو‌نرها و خواندن اشعار و سرودن داستان‌ها و رقص‌گرگ؛ مردم از رقص این حیوان فوق‌العاده خوششان می‌آید... این میدان بزرگ در ساعات روز نیز خالی نمی‌باشد و در حقیقت بازار انواع و اقسام خوربار و اشیاء کم‌قیمت به شمار می‌رود...» (شاردن ۱۳۷۴، ۴۰۸-۴۰۷). به احتمال زیاد، تاریخ بازدید شاردن از تبریز ۱۰۸۳ ق می‌باشد و برخلاف همسفری خود تاورنیه شهر تبریز و میدان صاحب‌آباد را مجموعه‌ای دارای رونق و باشکوه توصیف کرده و عملکردهای مختلف فرهنگی، اجتماعی، تفریحی و تجاری را برای میدان برشمرده است. شاردن در بازدید از شهر تبریز نقاشی به تصویر کشیده که اطلاعات ارزشمندی درباره چندوچون ساختار مجموعه صاحب‌آباد از این طرح قابل استنباط است. جهت دید رسام در این نقاشی شرق به غرب (احتمالاً تا حدودی متمایل به جنوب غربی)^{۲۷} بوده است.

در این دوره، ادامه ساخت‌وسازهای آغاز شده از زمان شاه طهماسب صفوی در دو جانب شرقی و غربی مجموعه حسن پاشا، عملاً میدان را به دو قسمت شمالی و جنوبی تقسیم کرد که بخش شمالی، تبدیل به میدانی بزرگ چهارضلعی با لبه‌های مشخص - البته با بناهای جدا از هم - شده و بخش جنوبی همانند گذشته دوباره به‌عنوان بخشی از باغ‌های صاحب‌آباد مشجر گشت. این نظریه تا حدودی قابل استنباط از نقاشی شاردن نیز می‌باشد؛ زیرا طبق توصیفات متون تاریخی در دوره قراقویونلوها، مسجد حسن پادشاه و سایر ابنیه وابسته به آن در میانه میدان صاحب‌آباد واقع شده‌اند، درحالی‌که در نقاشی شاردن، مسجد حسن پادشاه در جداره جنوبی میدان واقع است و این مطلب نشان می‌دهد میدان ترسیم‌شده در نقاشی شاردن، تنها شامل بخش شمالی میدان صاحب‌آباد اولیه است. با شناسایی عرصه میدان و نیز رودخانه قوری چای در نقاشی شاردن، سایر ابنیه و عناصر قابل شناسایی می‌باشند (تصویر ۱۱). با توجه به مطالب پیشین، در میان ساخت‌وسازهای جدید درباره مسجد حسن پادشاه باید ردی از مساجد نام‌برده توسط چلبی نیز یافت شود. بر این اساس بنای گنبدی موجود در جنوب مسجد حسن پادشاه می‌تواند مسجد شاه مقصود باشد (بنای شماره ۷). بنای شماره ۸ را نیز به دلیل قرارگیری در مقابل قلعه جعفر پادشاه می‌توان به مسجد شاه اسماعیل منتسب کرده و در نهایت بنای شماره ۶ در مجاورت مسجد شاه طهماسب و در مقابل مسجد اوزون حسن می‌تواند به‌عنوان مسجد شاه عباس شناسایی گردد.

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۱۷ - بهار و تابستان ۹۹

۲۲

تصویر ۱۱: شناسایی ابنیه مجموعه صاحب‌آباد در نقاشی شاردن (سفرنامه شاردن)

از جمله رویدادهای مهم دیگر دوره حکومت شاهسلیمان صفوی، تعمیرات صورت گرفته بر روی بنای مسجد شاهطهماسب به توسط میرزا محمدابراهیم وزیر آذربایجان در دربار شاهسلیمان بود که عمارات فراوانی در تبریز مرمت و بنا نمود (تصویر ۱۲). این مطلب از وقفنامه ظهیریه، نوشته شده در مورخ ۱۰۹۰ق، به خوبی قابل استیفاء است.

۳. ۶. ۴. شاه سلطان حسین (۱۱۰۵-۱۱۳۵ق)

شاه سلطان حسین پسر ارشد شاه سلیمان در ۱۱۰۵ق تاج گذاری و به مدت ۳۰ سال حکومت کرد. در زمان او، مجموعه نصریه به کل ویران شده و بعدها در دوره قاجاریه (۱۲۴۱ق) توسط میرزا مهدی قاضی مجدداً ساخته و مدرسه حسن پادشاه نامیده شد که هم اکنون با مسجد حسن پادشاه در شمال میدان صاحب الامر قرار دارد (تصویر ۱۳).

آنچه تا به اینجا نتیجه‌گیری می‌شود، این است که در دوره صفویان، پس از احداث مسجد سلطنتی شاه‌طهماسب صفوی، مجموعه صاحب‌آباد چه از لحاظ نقش و عملکرد میدان و چه از لحاظ تنوع کاربری‌های مجموعه، به اوج شکوه و تکامل خود رسید. ولی پس از این دوره به‌رغم تداوم محدثات جدید، با انتقال پایتخت به قزوین نقش حکومتی شهر تبریز کم‌رنگ‌تر شده و از طرفی پس از زلزله ۱۰۵۰ ق بسیاری از ابنیه مجموعه صاحب‌آباد همچون کاخ هشت‌بهشت تخریب و متروک گشتند که به مرمت آن‌ها در این دوره (به‌غیر از مسجد شاه‌طهماسب صفوی) به‌صراحت اشاره‌ای نشده است؛ بنابراین می‌توان گفت از دوره شاه‌طهماسب به‌بعد و عدم استفاده پادشاهان صفوی از کاخ حکومتی و دولتخانه (کاخ هشت‌بهشت) عملاً نقش حکومتی میدان صاحب‌آباد کم‌رنگ شده و با وقوع زلزله و تخریب کاخ حکومتی، احداثات جدید همچون مجموعه جعفر پاشا در حدفاصل باغ صاحب‌آباد و مسجد حسن پادشاه (بیلان اصل ۱۳۹۴، ۵۴) و... منجر به تقسیم میدان به دو بخش مجزا و در نتیجه کوچک‌تر شدن عرصه میدان شد؛ و مجموعه صاحب‌آباد عملاً گام در راه افول عظمت و زوال خویش نهاد که متون تاریخی به‌جامانده نیز صحنه بر این وقایع نهاده‌اند.

۳.۵. مجموعه صاحب‌آباد در دوره‌های پس از صفویه

در اواخر دوره حکمرانی شاه سلطان حسین، هجوم افغان‌ها به ایران آشوب بزرگی برپا ساخت، شاه‌طهماسب دوم، وارث تاج‌وتخت ایران که از اصفهان گریخته بود به سال ۱۱۳۵ ق در تبریز پادشاهی خود را اعلام کرد. دوران حکومت این پادشاه تا ۱۱۴۸ ق در کشمکش با عثمانی‌ها و نیز دولت افغان گذشت و سرانجام شکست این پادشاه از قشون ترک در ایروان آغازی برای برکناری او و شروع حکومت نادرشاه افشار شد. از تاریخ آذربایجان^{۲۸} در دوران حکومت افشاریان و زندیان اطلاعات کمی در دست است، مهم‌ترین رخداد مصادف با حکومت زندیه زلزله ۱۱۹۳ ق در تبریز بوده که متون و مستندات تاریخی بسیاری بر خرابی‌های ناشی از این بلای طبیعی اشاره داشته‌اند. احداث حصار نجف‌قلی خان در ۱۱۹۴ ق و سایر بازسازی‌ها پس از زلزله، سرآغازی بر تغییرات عمده ساختاری در مجموعه و میدان صاحب‌آباد و نیز کاربری‌های مربوط شد. از دوران قاجار نقشه‌ها و اسناد تصویری متعددی برجای مانده که این تغییر و تحولات به‌خوبی قابل بازشناسی هستند. از آنجایی که مجموعه صاحب‌آباد تا اواسط دوره صفویه روند به شکوه رسیدن خود را به‌عنوان یک فضای شهری کامل طی کرده و برخوردار می‌ماند از بزرگ‌ترین عرصه و متنوع‌ترین نقش‌ها در طول تاریخ، در کنار کاربری‌های مختلف مذهبی، آموزشی، درمانی و... در این ادوار رخ داده بوده، این پژوهش نیز در بازه تاریخی مذکور به مطالعه و بازآفرینی ساختار مجموعه صاحب‌آباد پرداخته و تحولات ساختاری و کالبدی پس از دوره صفویه (به‌خصوص قاجاریه و دوره معاصر) به‌دلیل دلالت بر افول و انحطاط مجموعه در پژوهش‌های آتی مورد مطالعه قرار خواهد گرفت.

۴. جمع‌بندی یافته‌های پژوهش

اطلاعات حاصل از مطالعه تفصیلی متون تاریخی در بخش‌های گذشته و نیز تحلیل و تطبیق اسناد و مدارک نوشتاری و تصویری در ادوار گوناگون، شامل رویدادها و تحولات هر دوره تاریخی، کاربری‌های موجود در عرصه صاحب‌آباد و نیز کارکرد و نقش اصیل میدان به ترتیب جدول ۲ جمع‌بندی می‌شود.

در خصوص جدول ۱ و کاربری‌های مجموعه صاحب‌آباد بر اساس مستندات تاریخی، ذکر یک نکته الزامی است. همان‌طور که به‌تفصیل گذشت، در دوره غازان خان (۶۹۴-۷۰۳ ق) شکل‌گیری شهرچه‌ها و محلات جدید در خارج از باروی رودی آغاز شده که هم‌زمان با آن‌ها مقبره سید حمزه، مقبره بابا حسن و بابا مزید قابل شناسایی است، بنابراین پیش از آنکه مفهوم میدان صاحب‌آباد و عرصه آن مطرح شود، این سه کاربری در کنار باغ صاحب‌آباد تنها مستحدثات شمال رودخانه به حساب می‌آمده‌اند. بر همین اساس و نیز بر اساس اطلاعات مینیاتور مطراقچی و نیز تصویر شاردن، نگارنده این سه مقبره را در کنار سایر کاربری‌های اضافه‌شده در هر دوره تاریخی، جزء ابنیه مجموعه صاحب‌آباد در نظر گرفته‌اند؛ اگرچه ممکن است با تغییر و تحولات ساختار کالبدی مجموعه و میدان در طی ادوار، امروزه امکان برقراری ارتباط ذهنی بین این سه مقبره و بناهای باقی‌مانده مجموعه صاحب‌آباد دشوار نماید.

جدول ۲: جمع‌بندی مهم‌ترین تحولات کالبدی مجموعه صاحب‌آباد در هر دوره

نقش اصلی میدان	کاربری‌های موجود در مجموعه	رویدادها و تحولات (یا استناد بر متون تاریخی)	تاریخ به قمری	دوره‌های حکومتی تبریز
-	باغ صاحب‌آباد	۱. انتقال پایتخت از مراغه به تبریز ۲. احداث باغ صاحب‌آباد در شمال رودخانه شهر تبریز، توسط شیخ محمد جونی	۶۸۰-۶۶۳	ایاقاخان
	باغ صاحب‌آباد مقبره بابا حسن مقبره بابا مزید	۱. احداث گورستان‌ها و مزارها	۷۰۳-۶۹۴	غازان خان
	باغ صاحب‌آباد مقبره سید حمزه مقبره بابا حسن مقبره بابا مزید مقبره الشعرا	۱. احداث بقعه سید حمزه و حظیره الشعرا	۷۱۶-۷۰۳	سلطان محمد خاندانه
حکومتی	باغ صاحب‌آباد مقبره سید حمزه مقبره بابا حسن مقبره بابا مزید مقبره الشعرا	۱. انتقال دولخانه به باغ صاحب‌آباد و شکل‌گیری نقش حکومتی در این مجموعه	۸۴۰-۸۱۷	قراقویونلوها - جهانشاه
حکومتی اجتماعی	میدان صاحب‌آباد	۱. قوی شدن نقش حکومتی و دولخانه در مجموعه صاحب‌آباد ۲. ساخت مجموعه نصریه به دستور سلطان یعقوب در ۸۸۰ق ۳. ساخت کاخ هشت‌بهشت به دستور سلطان یعقوب در ۸۸۸ق	۸۸۲-۸۷۰	اوزون حسن
	کاخ هشت‌بهشت		سلطان یعقوب	
	عمارت سردر			
	اندرونی یا حرم‌سرا			
	نمازخانه			
	عمارت خدماتی (مطبخ)			
	استخر			
	مدرسه حسن پادشاه			
	مسجد حسن پادشاه			
	مقبره حسن پادشاه			
	بیمارستان (دارالمساکین)			
	مزار پیر رومی			
	مقبره سید حمزه			
مقبره بابا حسن				
مقبره بابا مزید				
مقبره الشعرا				
مسجد شام‌مقصود				
بقعه سید ابراهیم				
حکومتی اجتماعی ورزشی	میدان صاحب‌آباد	۱. شکل‌گیری عملکردهای جدید همچون بازی چوگان و به دار آویختن مجرمان در میدان	۹۳۰-۹۰۶	شاه‌اسماعیل
	کاخ هشت‌بهشت			
	عمارت سردر			
	اندرونی یا حرم‌سرا			
	نمازخانه			
	عمارت مطبخ			
	استخر			
	مدرسه حسن پادشاه			
	مسجد حسن پادشاه			
	مقبره حسن پادشاه			
	بیمارستان (دارالمساکین)			
	مزار پیر رومی			
	مقبره سید حمزه			
مقبره بابا حسن				
مقبره بابا مزید				
مقبره الشعرا				
مسجد شام‌مقصود				
بقعه سید ابراهیم				
حکومتی اجتماعی ورزشی	میدان صاحب‌آباد	۱. احداث مسجد سلطنتی شاه‌طهماسب در ضلع شرقی میدان ۲. تداوم عملکردهای فرهنگی، اجتماعی و تفریحی میدان در زمان شاه‌طهماسب	۹۸۴-۹۳۰	شاه‌طهماسب
	کاخ هشت‌بهشت			
	عمارت سردر اندرونی یا حرم‌سرا			

	<table border="1"> <tr><td>نمازخانه</td></tr> <tr><td>عمارت مطبخ</td></tr> <tr><td>استخر</td></tr> <tr><td>مدرسه حسن پادشاه</td></tr> <tr><td>مسجد حسن پادشاه</td></tr> <tr><td>مقبره حسن پادشاه</td></tr> <tr><td>بیمارستان (دارالمساکین)</td></tr> </table>	نمازخانه	عمارت مطبخ	استخر	مدرسه حسن پادشاه	مسجد حسن پادشاه	مقبره حسن پادشاه	بیمارستان (دارالمساکین)	۳. تخریب مسجد شاه طهماسب برای بار اول در تاریخ، توسط سربازان عثمانی							
نمازخانه																
عمارت مطبخ																
استخر																
مدرسه حسن پادشاه																
مسجد حسن پادشاه																
مقبره حسن پادشاه																
بیمارستان (دارالمساکین)																
اجتماعی نظامی	<table border="1"> <tr><td>میدان صاحب‌آباد</td></tr> <tr><td>کاخ هشت‌بهشت</td></tr> <tr><td>عمارت سردر</td></tr> <tr><td>اندرونی یا حرم سرا</td></tr> <tr><td>نمازخانه</td></tr> <tr><td>عمارت مطبخ</td></tr> <tr><td>استخر</td></tr> <tr><td>مدرسه حسن پادشاه</td></tr> <tr><td>مسجد حسن پادشاه</td></tr> <tr><td>مقبره حسن پادشاه</td></tr> <tr><td>بیمارستان (دارالمساکین)</td></tr> </table>	میدان صاحب‌آباد	کاخ هشت‌بهشت	عمارت سردر	اندرونی یا حرم سرا	نمازخانه	عمارت مطبخ	استخر	مدرسه حسن پادشاه	مسجد حسن پادشاه	مقبره حسن پادشاه	بیمارستان (دارالمساکین)	<p>۱. کمرنگ شدن نقش حکومتی به علت انتقال پایتخت</p> <p>۲. احداث قلعه و میدان نظامی جعفر پاشا</p>	۹۹۸-۹۸۵	سلطان محمد خدابنده	
میدان صاحب‌آباد																
کاخ هشت‌بهشت																
عمارت سردر																
اندرونی یا حرم سرا																
نمازخانه																
عمارت مطبخ																
استخر																
مدرسه حسن پادشاه																
مسجد حسن پادشاه																
مقبره حسن پادشاه																
بیمارستان (دارالمساکین)																
اجتماعی	<table border="1"> <tr><td>کاخ هشت‌بهشت</td></tr> <tr><td>عمارت سردر</td></tr> <tr><td>اندرونی یا حرم سرا</td></tr> <tr><td>نمازخانه</td></tr> <tr><td>عمارت مطبخ</td></tr> <tr><td>استخر</td></tr> <tr><td>مدرسه حسن پادشاه</td></tr> <tr><td>مسجد حسن پادشاه</td></tr> <tr><td>مقبره حسن پادشاه</td></tr> <tr><td>بیمارستان (دارالمساکین)</td></tr> </table>	کاخ هشت‌بهشت	عمارت سردر	اندرونی یا حرم سرا	نمازخانه	عمارت مطبخ	استخر	مدرسه حسن پادشاه	مسجد حسن پادشاه	مقبره حسن پادشاه	بیمارستان (دارالمساکین)	<p>۱. زلزله ۱۰۵۰ قی و تخریب و متروک شدن مسجد حسن پاشا، مدرسه نصریه و کاخ هشت‌بهشت</p>	۱۰۵۲-۱۰۲۸	شاه صفی		
کاخ هشت‌بهشت																
عمارت سردر																
اندرونی یا حرم سرا																
نمازخانه																
عمارت مطبخ																
استخر																
مدرسه حسن پادشاه																
مسجد حسن پادشاه																
مقبره حسن پادشاه																
بیمارستان (دارالمساکین)																
اجتماعی	<table border="1"> <tr><td>کاخ هشت‌بهشت</td></tr> <tr><td>عمارت سردر</td></tr> <tr><td>اندرونی یا حرم سرا</td></tr> <tr><td>نمازخانه</td></tr> <tr><td>عمارت مطبخ</td></tr> <tr><td>استخر</td></tr> <tr><td>مدرسه حسن پادشاه</td></tr> <tr><td>مسجد حسن پادشاه</td></tr> <tr><td>مقبره حسن پادشاه</td></tr> <tr><td>بیمارستان (دارالمساکین)</td></tr> </table>	کاخ هشت‌بهشت	عمارت سردر	اندرونی یا حرم سرا	نمازخانه	عمارت مطبخ	استخر	مدرسه حسن پادشاه	مسجد حسن پادشاه	مقبره حسن پادشاه	بیمارستان (دارالمساکین)					
کاخ هشت‌بهشت																
عمارت سردر																
اندرونی یا حرم سرا																
نمازخانه																
عمارت مطبخ																
استخر																
مدرسه حسن پادشاه																
مسجد حسن پادشاه																
مقبره حسن پادشاه																
بیمارستان (دارالمساکین)																

منبع

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۱۷ - بهار و تابستان ۹۹

۲۶

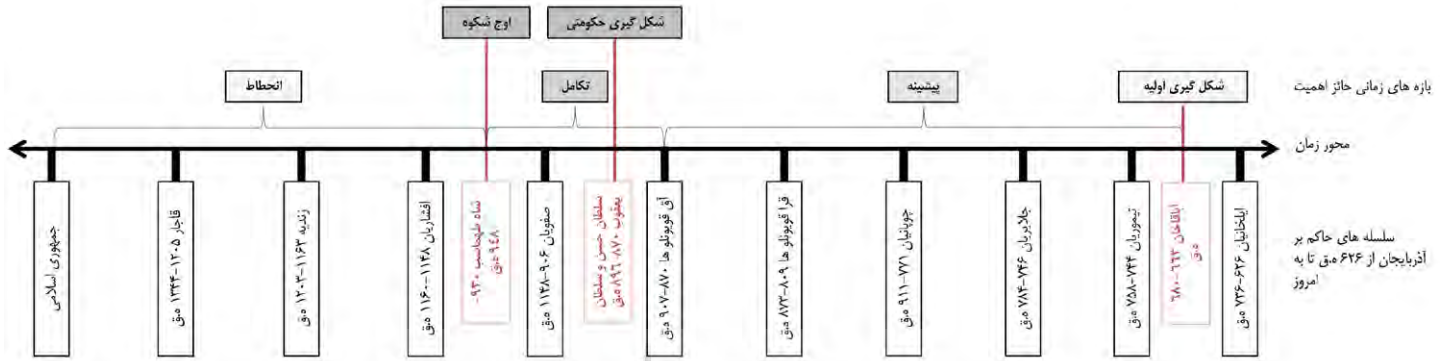
مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۱۷ - بهار و تابستان ۹۹

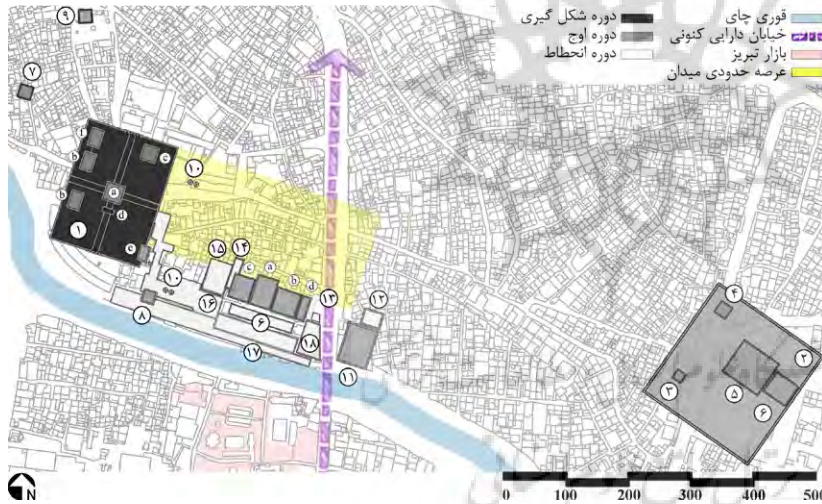
۲۷

کلیسای سنت هلنا میدان صاحب‌آباد		۱۱۰۵-۱۰۷۷	شاه‌سلیمان
اجتماعی تفریحی	کاخ هشت‌بهشت		
	عمارت سردر		
	اندرونی یا حرم‌سرا		
	نمازخانه		
	عمارت مطبخ		
	استخر		
	مدرسه حسن پادشاه		
	مسجد حسن پادشاه		
	مقبره حسن پادشاه		
	بیمارستان (دارالمساکین)		
	مزار پیر رومی		
	مسجد شاه‌طهماسب		
	مقبره سید حمزه		
	مقبره بابا حسن		
	مقبره بابا مزید		
	مقبره الشعرا		
	مسجد شاه‌مقصود		
	بقعه سید ابراهیم		
	قلعه جعفر پاشا		
میدان تسلیحاتی جعفر پاشا			
مسجد شاه‌اسماعیل			
مسجد شاه‌عباس			
کلیسای سنت هلنا			
مسجد ظهیریه			
میدان صاحب‌آباد		<p>۱. ویران شدن مجموعه نصریه (تعمیر در دوره قاجاریه)</p>	شاه سلطان حسین
اجتماعی	کاخ هشت‌بهشت		
	عمارت سردر		
	اندرونی یا حرم‌سرا		
	نمازخانه		
	عمارت مطبخ		
	استخر		
	مدرسه حسن پادشاه		
	مسجد حسن پادشاه		
	مقبره حسن پادشاه		
	بیمارستان (دارالمساکین)		
	مزار پیر رومی		
	مسجد شاه‌طهماسب		
	مقبره سید حمزه		
	مقبره بابا حسن		
	مقبره بابا مزید		
	مقبره الشعرا		
	مسجد شاه‌مقصود		
	بقعه سید ابراهیم		
	قلعه جعفر پاشا		
میدان تسلیحاتی جعفر پاشا			
مسجد شاه‌اسماعیل			
مسجد شاه‌عباس			
کلیسای سنت هلنا			
مسجد ظهیریه			
<p>بناهایی که وجود آن‌ها در مجموعه صاحب‌آباد قطعیت دارد.</p> <p>بناهایی که وجود آن‌ها در مجموعه صاحب‌آباد قطعیت ندارد و به دلیل عدم اشاره در به منابع، ممکن است باشند یا نباشند.</p> <p>بناهایی که وجود آن‌ها در مجموعه صاحب‌آباد قطعیت دارد ولی به محل دقیق آن‌ها در منابع اشاره‌ای نشده.</p> <p>بناهایی که وجود شاکله کلی آن‌ها در مجموعه صاحب‌آباد قطعیت دارد، لیکن در حالت مخروبه و متروک‌گاند.</p>			راهنمای جدول

با توجه به اطلاعات جمع‌بندی شده در جدول ۲، بازه‌های تاریخی مهم مجموعه صاحب‌آباد به ترتیب تصویر ۱۴ قابل تعریف است که سیر تحول این مجموعه بر اساس بازه‌های مربوطه نیز در تصویر ۱۵ گردآوری می‌گردد.

تصویر ۱۴: بازه‌های تاریخی حائز اهمیت مجموعه صاحب‌آباد تبریز

تصویر ۱۵: سیر تحول ساختار مجموعه صاحب‌آباد در سه دوره شکل‌گیری، اوج شکوه و انحطاط

۱. باغ صاحب‌آباد تبریز
- (a) کاخ هشت‌بهشت
- (b) حرم‌سرا
- (c) نمازخانه
- (d) استخر
- (e) عمارت سردر
- (f) مطبخ‌خانه
۲. گورستان سرخاب
۳. حظیره بابا مزید
۴. حظیره بابا حسن
۵. مجموعه سید حمزه
۶. مجموعه نصریه
- (a) مسجد حسن پادشاه
- (b) مدرسه حسن پادشاه
- (c) مقبره حسن پادشاه
- (d) دارالمساکین
۷. مزار پیر رومی
۸. مسجد شاه‌مقصود
۹. بقعه سید ابراهیم
۱۰. دروازه‌های چوگان
۱۱. مسجد شاه‌طهماسب
۱۲. مسجد نقق‌الاسلام
۱۳. دسترسی فرعی سواره به میدان
۱۴. حمام جهانگیرخان
۱۵. سرای کشمش چیلر
۱۶. بازارچه شتریان
۱۷. بازارچه مسگران
۱۸. مدرسه اکبریه

مطالعه معماری ایران
دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۱۷ - بهار و تابستان ۹۹
۲۸

نتیجه

کالبد امروزه و به‌جامانده از مجموعه صاحب‌آباد بیشتر مربوط به ساخت‌وسازهای دوره قاجار است که بر روی ویرانه‌های بناهای مجموعه حکومتی دوره‌های قبل، به‌خصوص زمان حکومت ترکمانان آق‌قویونلو و قراقویونلو و نیز اوایل دوره صفوی ساخته شده است. مطالعه و تلاش برای بازآفرینی ساختار این مجموعه به‌عنوان یکی از نخستین ارسن‌های تاریخی و مهم ایران و نیز به‌دلیل تأثیر آن به‌عنوان الگوی ساخت فضای شهری بر دوره‌های بعدی، جز از طریق بررسی متون و مستندات تاریخی به‌جامانده ممکن نبود.

بر همین اساس در پژوهش حاضر سعی شد تا با تحلیل اسناد نوشتاری و تصویری، دقت نظر در تاریخ حکومت‌ها، مطالعه سیاحت‌نامه‌ها، تاریخ و حوادث جنگ‌ها، حمله‌ها و نیز بلایای طبیعی چون زلزله و نیز تطبیق اطلاعات به‌دست‌آمده با یکدیگر و تحلیل‌های نگارندگان به بازسازی ساختار کالبدی و عملکردی مجموعه صاحب‌آباد و کاربری‌های مربوط، از آغاز احداث تا دوره شکوه و کمال مجموعه پرداخته شود. نتایج حاصل حکایت از آغاز مجموعه صاحب‌آباد از باغی در خارج محدوده اولیه شهر تبریز در شمال قوری چای داشته که به‌مرور با انتخاب این شهر به‌عنوان پایتخت در دوره آق‌قویونلوها و شکل‌گیری میدان صاحب‌آباد با نقش حکومتی، به اهمیت این مجموعه اضافه شده و کاربری‌های تکمیل‌کننده‌ای در مجاورت میدان احداث گردیدند. مهم‌ترین کاربری‌ها و عملکردهای مجموعه صاحب‌آباد مربوط به دوره حکومت آق‌قویونلوهاست. از دوره آق‌قویونلوها تا اواسط صفویه، نقش حکومتی میدان بر سایر عملکردها برتری داشته و پس از آق‌قویونلوها در زمان حکومت شاه‌طهماسب صفوی با احداث مسجد سلطنتی شاه‌طهماسب مجموعه به اوج شکوه و تکامل خود رسید. در این دوره، پیش از حمله عساکر عثمانی عرصه میدان در فراخ‌ترین ابعاد ممکن قرار داشته، کاربری‌ها در متنوع‌ترین حالت شامل باغ صاحب‌آباد و ابنیه مربوط، مجموعه نصریه شامل دارالمساکین و مسجد، مدرسه و مقبره حسن پادشاه و مسجد شاه‌طهماسب بوده و میدان صاحب‌آباد در کنار نقش حکومتی، ایفای نقش‌های اجتماعی و عمومی را نیز بر عهده داشته است. پس از این دوران بیشتر ساخت‌وسازهای صورت‌گرفته نه بر اساس تکامل مجموعه بلکه از روی ضرورت (برای مثال قلعه و میدان جعفر پاشا با اهداف دفاعی) بوده و در نهایت از اواسط دوره صفویه با انتقال پایتخت از تبریز به قزوین، عدم استفاده پادشاهان صفوی از کاخ حکومتی و دولت‌خانه (کاخ هشت‌بهشت) و از بین رفتن نقش حکومتی مجموعه، آغاز انحطاط این مجموعه بارزش رقم خورد. سایر ابنیه‌های حادثی در دوره‌های بعدی نیز در خلال جنگ‌ها، درگیری‌ها و نیز بلایای طبیعی چون زلزله سال ۱۰۵۰ق نتوانستند رد پای محکمی از خود بر جای گذارند و بسیاری از ابنیه تخریب و متروک شدند که به مرمت آن‌ها (به غیر از مسجد شاه‌طهماسب صفوی) به‌صراحت اشاره‌ای نشده است. با توجه به بازه‌های تاریخی حائز اهمیت مجموعه صاحب‌آباد می‌توان نتیجه گرفت از زمان حکومت ایلخانیان (۶۶۳-۸۰ق) و انتخاب تبریز به‌عنوان پایتخت تا اواخر حکومت شاه‌طهماسب صفوی (۹۳۰-۹۸۴ق) مجموعه صاحب‌آباد دوره شکل‌گیری و رشد خود را طی کرده و پس از این دوره، تا اوایل دوره قاجار، مورد بی‌توجهی قرار گرفته و در نهایت طی زلزله سال ۱۱۹۳ق و ساخت‌وسازهای پس از آن، این کالبد مجموعه گام در راه زوال خویش گذاشت. گسترش شهر و بازار، خیابان‌کشی‌های دوره پهلوی (احداث خیابان دارایی) و بهسازی بستر قوری چای دوره معاصر نیز روند دگرگونی هرچه بیشتر هندسه این لوح پالیمستی را در پی داشته است. در نهایت نیز آنچه از طرح‌واره‌های بازسازی‌شده این مجموعه محرز است، فرم فاقد پدنه‌سازی میدان صاحب‌آباد در تمامی ادوار می‌باشد که فضای میدان تنها با قرارگیری عناصر معماری از قبیل مسجد، باغ و بیمارستان در اطراف آن تعریف شده است که همه این عناصر در کنار یکدیگر مجموعه صاحب‌آباد را تشکیل می‌دهند؛ بنابراین شکل‌گیری مجموعه صاحب‌آباد نه بر اساس یک طراحی از پیش اندیشیده شده و حاصل دوره تاریخی مشخص و سازندگان و طراحان واحد بلکه در طی گذر ادوار و بر اساس اوضاع سیاسی حکومتی و نیز حوادث و رخداد‌های هر دوره، تکمیل و به‌عنوان یک لوح پالیمستی، نسل به نسل به وارثان خود منتقل شده و هم‌اکنون بر ماست که این مجموعه را نه با نام تغییر یافته و فرم و شکل اندوه‌بار امروزی بلکه به‌عنوان یک بافت باشکوه تاریخی پذیرفته و با دقت در این لوح بارزش و آثار پاک‌شدگی‌ها و الحاقات در طول تاریخ، سعی بر بازنده‌سازی شکوه و عظمت هویت تاریخی و تمدن فرهنگی ایران‌زمین نماییم. باشد که نتایج این پژوهش که در ادامه راه پیشینیان خود می‌باشد، راهگشای مطالعات آتی در همین راستا و بازنده‌سازی سایر میراث پرشکوه به‌جامانده از گذشته گردد.

پی‌نوشت‌ها

۱. تاریخ وجود میدان در شکل‌گیری شهرهای فارسی به دوره قبل از اسلام بازمی‌گردد. این عنصر حدود سه سده پس از مغول‌ها، موقعیت خاص خود را از دست می‌دهد و بار دیگر در زمان حکومت آق‌قویونلوها زنده می‌شود (Nejad Ebrahimi 2016: 7).

۲. پالیمسست (Palimpsest): متنی است متشکل از لایه‌های متفاوت که طرح روی آن به‌منظور استفاده مجدد پاک شود، با این حال آثار پاک‌شدگی‌ها، شفافیت و تشکیک و اغتشاش، الحاقات و حذف‌شدگی‌ها... از متن یا طرح قبلی بر آن باقی بماند. مفهوم پالیمسست در معماری از این حقیقت گرفته شده است که یک مکان را نمی‌توان تنها به‌صورت شکل و فرم موجود تعریف کرد بلکه به‌عنوان یک بافت گرامری است که از طریق به یادآوری معماری و رابطه معماری و اجتماع در گذشته، می‌توان آینده آن را خواند.
۳. تاریخنامه‌ای شامل تاریخ عمومی و یکی از منابع معتبر و دست اول دوره صفوی در زمینه تاریخ ایران و عثمانی است که به سال ۹۸۵ ق تألیف شده است.
۴. دانشنامه‌ای که علاوه بر اطلاعات دقیق جغرافیایی حاوی نکات تاریخی و دقایق ادبی و ضوابط دیوانی و عواید مالیاتی ایران در زمان مؤلف و پیش از آن نیز هست.
۵. مقصود تاریخ و دوره‌ای می‌باشد که محتوای متن مورد نظر به ذکر وقایع آن دوره پرداخته است.
۶. در زمان هلاکوخان، حکومت شهر مراغه را به‌عنوان پایتخت خود برگزیده بود.
۷. «مقابر امیر حارث بن امیه (۲۵ ق) و امیه ضمیری (۱ ق) در سرخاب در حدود حظیرة باباحسن جانمایی گردیده‌اند» (ابن کربلایی تبریزی ۱۳۳۵، ج. ۱: ۴۰).

8. Jean Chardin

9. Evliya Çelebi

۱۰. «در آن وقت که مرض بر ذات عدیم المثال، سلطان حسن مستولی شده و از حیات خود مأیوس گشته در پیش عیالان خود درویش قاسم را طلبیده و گفته سهوی عظیمی از من واقع شده که برای خود مقبره و زاویه و مسجدی نساختم... در حوالی قبر من مسجدی و زاویه‌ای بنیاد کنی... چون سلطان معدلت شعر رخت از این سرای فانی برمی‌بندد... درویش مومی الیه (درویش قاسم) به خدمت سلطان یعقوب درآمد... در سنه ۸۸۲ ق بسیاری از سادات و مشایخ و علما و حکما و منجمان جمع ساخته، ساعت اختیار می‌نمایند و سمت قبله را تعیین فرموده بنیاد طرح عمارت نصریه را می‌اندازند... به معرض هفت سال (۸۸۸ ق) ...» (همان، ج. ۱: ۹۱).

۱۱. در سایه تحقیقات جدید نام این تاجر ونیزی فرانسیسکو رومانو بوده است (Aubin 1995, 247-259).

12. Moriştan (۴۱۸، ۱۳۴۹ رومانو)

۱۳. «وی به سال ۸۸۸ ق طرح کاخی را در تبریز در همان باغ صاحب‌آباد انداخت که در تشبیه به روضه‌های هشت‌گانه جنت، به نام هشت‌بهشت نامیده شد» (ذکاء ۱۳۶۸، ۱۸۶).

۱۴. «... به مسافت پرتاب تیر از کاخ یک طبقه دیده می‌شود که از بس بزرگ است هزار زن به‌راحتی می‌توانند در اتاق‌های گوناگون آن به سر برند... این حرم در همان باغ است و سه مدخل دارد: یکی رو به جنوب، دو دیگر رو به شمال و سه در دیگر رو به مشرق. در جنوبی به شکل هلال و از آجر ساخته شده است اما بسیار بزرگ نیست و به باغ منتهی می‌شود و فاصله‌اش با کاخ به‌اندازه پرتاب تیر است. از این در که بگذرید به مسافت پانزده قدم در جانب چپ دالانی است که درازایش به‌قدر یک تیر پرتاب و پهنایش شش قدم است و از این سر تا آن سر کرسی‌هایی از مرمر اعلا دارد...» (رومانو ۱۳۴۹، ۴۱۶).

۱۵. قاپوق یعنی ۱. دار اعدام، ۲. چوبی بلند که در وسط میدان برپا می‌کردند و بر سر آن حلقه یا چیز دیگر می‌گذاشتند تا سواران در حین تاختن آن را با تیر بزنند (فرهنگ عمید).

۱۶. نبرد بین ایران و عثمانی‌ها از زمان شاه‌اسماعیل آغاز شده و در زمان شاه‌طهماسب در بین سال‌های ۹۳۸ تا ۹۶۲ ق سه نبرد صورت گرفت که تاریخ وقوع آن‌ها به‌ترتیب در سال‌های ۹۳۹ ق، ۹۵۳ ق و در نهایت ۹۶۱ ق است.

۱۷. Matrakçı Nasuh نصح مطراقچی از مردان ذوفن دربار سلطان سلیمان عثمانی، نقاش، ریاضی‌دان مسلمان اهل بوسنی بوده است.

۱۸. «این حرم در همان باغ است و سه مدخل دارد: یکی رو به جنوب، دو دیگر رو به شمال و سه دیگر رو به مشرق. در جنوبی به شکل هلال و از آجر ساخته شده است اما بسیار بزرگ نیست و به باغ منتهی می‌شود و فاصله‌اش با کاخ به‌اندازه پرتاب تیر

است. از این در که بگذرید به مسافت پانزده قدم در جانب چپ دالانی است که درازایش به قدر یک تیر پرتاب و پهنایش شش قدم است و از این سر تا آن سر کرسی‌هایی از مرمر اعلا دارد... از این سر تا آن سر دالان ستون‌هایی از مرمر اعلا ساخته‌اند و در برابر آن چشمه‌ای به درازای نگارخانه دیده می‌شود که آن را نیز از سنگ مرمر کنده‌اند و پیوسته پر از آب است و پهنایش ۲۵ قدم است...» (رومانو ۱۳۴۹، ۴۱۶-۴۱۷).

۱۹. «در سمت شمال باید از جایی معین که مانند نمازخانه است و آن را آجر فرش کرده و بر گردش کرسی‌هایی از سنگ مرمر نصب کرده‌اند گذشت. این مکان چندان بزرگ است که سیصد اسب در آن جای می‌گیرد و در زمان حسن بیگ امیرانی که به دربار می‌آمدند در اینجا پیاده می‌شدند. در اینجا دری است به باغ در راهی که منتهی به کاخ پادشاهی می‌گردد...» (همان، ۴۱۷).
۲۰. بازرگان ونیزی، فرانسیسکو رومانی در توصیف این باغ می‌نویسد: «تبریز دارای دژی زیباست که در مشرق شهر و در دامنه تپه‌ای قرار دارد، اما غیرمسکون است و جز کاخی باشکوه اتاقی ندارد و قسمتی از این کاخ را درون تپه ساخته‌اند...» (همان، ۳۸۳).
۲۱. به احتمال زیاد، مقصود از دولتخانه، همان دولتخانه باغ صاحب‌آباد است.

۲۲. در زمان حکومت شاه اسماعیل و پس از او (شاه‌هماسب) عثمانی‌ها و ازبکان به‌طور مکرر از ناحیه شمال غرب به ایران حمله می‌کردند و قتل و غارت ایشان گاهی به شهر تبریز هم می‌رسید. این درگیری‌ها موجب شد که شاه‌هماسب برای انتقال پایتخت اقدام کند. این انتقال در زمانی (۹۶۲ق) صورت گرفت که حکومت در موضع قدرت بود.

۲۳. Jean-Baptiste Tavernier سفرهای تاورنیه به ایران بین سال‌های ۱۰۴۱ تا ۱۰۷۸ق؛ سفر اول؛ ۱۰۴۱ق؛ سفر دوم؛ ۱۰۴۷ق؛ سفر سوم؛ ۱۰۵۲ق؛ سفر چهارم؛ ۱۰۶۱ق؛ سفر پنجم؛ ۱۰۶۷ق؛ سفر ششم؛ ۱۰۷۳ق.

۲۴. ماده تاریخ کلمه یا کلماتی معنی‌دار است که مساوی با یک تاریخ مشخص می‌شود. به عبارت دیگر، ماده تاریخ آن است که مجموع حروف بیت یا مصراع یا عبارتی به حساب ابجد با تاریخ واقعه‌ای تطبیق کند.

۲۵. میرزا محمد رفیع ملقب به رفیع‌الدین مشهور به واعظ قزوینی (۱۰۲۷-۱۰۹۰ق) در زمان شاه سلیمان می‌زیسته و دیوان اشعار او نیز منبعی دست اول تاریخی و مربوط به همین دوره است.

۲۶. مطلب فوق در مقاله‌ای تاریخی با عنوان «اردوباد و اهمیت فرهنگی آن در دوره اخیر صفوی» مورد اشاره قرار گرفته که به کوشش رسول جعفریان در جلد اول مقالات و رسالات تاریخی گرد آمده است. متن مقاله مذکور در دسترس بوده لکن وقف‌نامه ظهیریه و نیز شعر محمدرفیع قزوینی در دسترس برای عموم و در نتیجه نگارنده قرار ندارد. همچنین برای اطلاعات بیشتر در رابطه با موقوفات ظهیریه نک: ورنر، کریستف. ۱۳۸۱. «وقف صفوی در دوره قاجار (ظهیریه در تبریز)». ترجمه مجتبی کیانی. نشریه وقف میراث جاویدان (۳۸): ۹۹-۱۰۴.

۲۷. حدس نگارنده به علت پرسپکتیو رعایت‌شده در نقاشی و ترتیب دید آینه‌ای.

۲۸. مقصود اطلاعات مرتبط با حوزه ساخت‌وساز، معماری و عمران و آبادانی در شهرها (به‌خصوص شهر تبریز) می‌باشد که موضوع پژوهش حاضر است.

منابع

- ابن کربلایی تبریزی، حافظ حسین. ۱۳۳۵. *روضات الجنان و جنات الجنان*. تصحیح سلطان القرائی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب. اعتمادالسلطنه، محمدحسن بن علی. ۱۳۶۷. *مرآت البلدان (آینه شهرها)*. تصحیح میرهاشم محدث و عبدالحسین نوایی. تهران: دانشگاه تهران.

- بانی مسعود، امیر. ۱۳۹۰. *باغ‌های تاریخی تبریز*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.

- _____ . ۱۳۸۴. باغ صاحب‌آباد تبریز. *باغ نظر* (۴): ۳-۱۲.

- بلیان اصل، لیدا. ۱۳۹۴. ساختار فضایی شهر تبریز در دوره صفوی با مقایسه تطبیقی سفرنامه‌ها و اسناد تصویری. *باغ نظر* (۳۸): ۴۷-۶۰.

- بلیان اصل، لیدا، و فهیمه دوستار. ۱۳۹۴. بررسی تأثیر مزارات در توسعه ساختار شهری شهر تبریز از دوره ایلخانی تا صفوی. *پژوهش‌های معماری اسلامی* ۳ (۸): ۶۵-۹۰.

- تاورنیه، ژان باتیست. ۱۳۳۶. *سفرنامه تاورنیه*. ترجمه ابوتراب نوری. تصحیح و تجدید نظر کلی حمید ارباب شیروانی. اصفهان: کتابفروشی تأیید.
- تبریزی، محمد کاظم بن محمد. ۱۳۸۸. *منظر الاولیا (در مزارات تبریز و حومه)*. تهران: مجلس شورای اسلامی، کتابخانه موزه و مرکز اسناد.
- ترکمان، اسکندربیگ. ۱۳۳۴. *تاریخ عالم‌آرای عباسی*. تهران: امیرکبیر.
- جعفریان، رسول. ۱۳۹۳. *مقالات و رسالات تاریخی*. تهران: علم.
- چلبی، اولیا. ۱۳۱۴. *سیاحت‌نامه چلبی اولیا*. تصحیح حسین نخجوانی. تبریز: شفق.
- حجت، عیسی، آزیتا بلالی اسکویی، و ثنا یزدانی. ۱۳۹۸. *مطالعه تطبیقی ساختار کالبدی و کارکردی میدان صاحب‌آباد تبریز و میدان نقش جهان اصفهان در ادوار تاریخی*. پژوهش‌های معماری اسلامی ۷ (۱): ۲۱-۴۴.
- حسن بیگ، روملو. ۱۳۷۵. *احسن‌التواریخ*. تصحیح عبدالحسین نوایی. تهران: بابک.
- حق‌پرست، فرزین، و احد نژاد ابراهیمی. ۱۳۹۳. *بازسازی تصویری مجموعه عمارت مظفریه تبریز (مسجد کیود) بر اساس اسناد و متون تاریخی*. پژوهش هنر ۷ (۷): ۸۹-۹۴.
- حناچی، پیروز، و احد نژاد ابراهیمی. ۱۳۸۴. *بازخوانی میدان صاحب‌آباد از روی تصاویر شاردن و مطراچی بر اساس متون تاریخی (از شکل‌گیری تا دوره صفویه)*. هنرهای زیبا (۲۵): ۳۵-۴۴.
- روزبهان خنجی اصفهانی، فضل‌الله. ۱۳۸۲. *تاریخ عالم‌آرای امینی*. تهران: تصحیح محمد اکبر عشیق، مکتوب.
- رومانو، فرانسیسکو. ۱۳۴۹. *سفرنامه ونیزیان در ایران*. ترجمه منوچهر امیری. تهران: خوارزمی.
- سلطان‌زاده، حسین. ۱۳۷۶. *تبریز خشتی استوار در معماری ایران*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- شاردن، ژان. ۱۳۷۴. *سفرنامه شاردن*. ترجمه اقبال یغمایی. تهران: توس.
- عمرانی، بهروز، و محمد امینیان. ۱۳۸۶. *گمانه‌زنی در میدان صاحب‌آباد و مجموعه حسن پادشاه*. نشریه علمی پژوهشی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان (۵۰).
- فروتن، منوچهر. ۱۳۸۸. *تحلیلی از فضاهای شهری از تبریز ایلخانی تا اصفهان صفوی (بررسی زمینه‌های اجتماعی، اقتصادی، سیاسی و فرهنگی)*. نشریه هویت شهر (۴): ۹۵-۱۰۶.
- محمدمرادی، اصغر، و ساناز جعفرپور ناصر. ۱۳۹۲. *بررسی روند توسعه شهری طی شهرسازی ایلخانی با تحلیلی بر توسعه شهری تبریز*. انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران (۶): ۸۹-۱۰۲.
- مستوفی قزوینی، حمدالله بن ابی بکر. ۱۳۳۶. *نزهة القلوب*. تصحیح گای لیسترانج. تهران: طه.
- مطراچی، نصح. ۱۳۷۹. *بیان منازل*. ترجمه رحیم رئیس‌نیا. تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور.
- ملا حشری تبریزی، محمدامین. ۱۳۷۱. *روضه اطهار، مزارات متبرکه و محلات قدیمی تبریز*. به‌اهتمام عزیز دولت‌آبادی. تهران: ستوده.
- منصور، سید امیر، و شبنم محمدزاده. ۱۳۹۶. *تحولات سازمان فضایی شهر تبریز از اوایل اسلام تا دوره قاجار*. *باغ نظر* (۵۱): ۲۱-۳۲.
- نادر میرزا. ۱۳۷۳. *تاریخ و جغرافیای دارالسلطنه تبریز*. تصحیح غلامرضا طباطبایی مجد. تبریز: گلشن.
- نژاد ابراهیمی، احد. ۱۳۹۳. *روند شکل‌گیری و توسعه شهر تبریز از صدر اسلام تا ظهور قاجار*. نشریه پژوهش هنر ۷ (۷): ۴۱-۴۶.
- _____ . ۱۳۸۷. *از صاحب‌آباد تا نقش جهان*. مجموعه مقالات معماری و شهرسازی، گردهمایی مکتب اصفهان. تهران: فرهنگستان هنر جمهوری اسلامی.
- _____ . ۱۳۸۴. *طرح مرمت و سامان‌دهی مجموعه صاحب‌الامر*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده معماری. دانشگاه تهران.
- ورنر، کریستف. ۱۳۸۱. *وقف صفوی در دوره قاجار (ظهربریه در تبریز)*. ترجمه مجتبی کیانی. *وقف میراث جاویدان* (۳۸): ۹۹-۱۰۴.
- یزدانی، ثنا. ۱۳۹۶. *طراحی مجموعه گردشگری فرهنگی با رویکرد زمینه‌گرایی، در بافت تاریخی محدوده صاحب‌الامر تبریز (این پوستین را نو کنیم بنیاد...!)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشکده معماری و شهرسازی. دانشگاه هنر اسلامی تبریز.
- Aubin, J.P. 1995. *Chroniques persanes et relations italiennes, Notes sur les sources narratives du regne de shah Esmailier*. *Studia Iranica* (24): 247-259.

- Sattarzadeh, Dariush, and Lida Balilan Asl. 2013. Review Drawn Miniature of Tabriz City by Nasuh in 16th century. *International Journal of Architecture and Urban Development* 3(3): 75-82.
- Kosebay, Yonca. 1998. *An Interpretive Analysis of Matrakci Nasuh's Beyan-I Manazil: Translating Text into Image*. Ph.D. diss. Massachusetts Institute of Technology.
- Nejad Ebrahimi, Ahad. 2016. A Study on the Effects of Sahibabad Square in Tabriz Upon the Formation of Naghsh-E-Jahan Square in Isfahan. *Alam Cipta* (9): 7-18.
- Pouya, Sima ,Öner Demirel, Banu Çiçek Kurdoğlu, and Sahar Pouya. 2015. An Examination of Tabriz Gardens in Iranian Garden Art. *Landscape Research* 40 (2): 247-260.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

مطالعات معماری ایران

دو فصلنامه معماری ایرانی
شماره ۱۷ - بهار و تابستان ۹۹